

А. Арзиева, Г. Тохтахунова, М. Ибрагимова

УЙГУР ТИЛИ

1-қисим

Умумий билим беридиган мектепниң 4-синипи үчүн дәрислик

4

Қазақстан Жумыртты Билим және наука министрлігі
төвсийә қылған

Алмута «Атамұра» 2019

УДК 373.167.1
ББК 81.2Уйғ-922
А 77

Дәрислик Қазақстан Жумғурийитиниң Билим вә пән министрлигү тәстікливгән башлангуч билим бериш сәвійесиниң 1–4-сипиліри үчүн «Үйгүр тили» пәниниң йеңілланған мәзмұндықи Типлиқ оқуш программасыга жуварап көттөлдөрлөнди.

ШӘРТЛИК БӨЛГҮЛӨР

	– Дилбәр		– Насан
	– дәрис		– ейтиңлар
	– оқынчлар		– муреккәп тапшурұқ
	– йезиңлар		– жұп билән иш
	– йеци өхбарат		– ядигүларда сақлаңлар
	– издиниңлар	*	– чүшәнчә берилдиган сөздөр
	– топ билән иш		– тиңшашлар
	– мәнбәдін издөңлар		– ойлиниңлар
	– ойнаңлар		– изаһлық лугөт

Арзиева А. вә б.

А 77 Уйғур тили: Үмумий билим беридиган мектепниң 4-сипиліп үчүн дәрислик, 2 қисимлық/А. Арзиева, Г. Тохтахунова, М. Ибрагимова. – Алмута: Атамұра, 2019. – 128 бәт.

ISBN 978-601-331-655-0

1-қисим. – 2019. – 128 бәт.

ISBN 978-601-331-656-7

ISBN 978-601-331-656-7 (1-қисим)
ISBN 978-601-331-655-0

© Арзиева А., Тохтахунова Г.,
Ибрагимова М., 2019
© «Атамұра», 2019

ЯШ ДОСТЛАР!

Силәрни төртинчи синипқа бөгүшланған «Уйғур тили» дәрислиги билән дост болушқа чақиримиз! «Уйғур тили» пәни силәрни вә синипдашириңларни йеци һәм қизиқарлық тил дүнияси билән тоштуриду.

Қолунлардикى дәрислик арқылык ана тилида сөзләп, сөзниц құдрити билән гөзөллигини чүшинишкә, һис қилишқа вә уни баһалашни билишкә үгинисиләр. Өз ара мұнасивәттә тил васитилири-ни орунлуқ қоллинишни өзлөштүрисиләр.

Дәрисликтин жүмлө, мәтін тоғрилиқ көплігөн қизиқарлық мәлumatларни алисиләр. «Уйғур тили» дәрислиги ой-пикриңларни толук, изчил, раван йәткүзүшкә, һис-түйғуңлар билән кәйпиятиңларни билдүрушкә, тиңшигучига қизиқарлық қилип ейтишқа үгитиду. Окугиниңлар бойичә өз пикриңларни ейтишқа вә уни испатлашқа адәтләндүриду. Сөзлөрниң ясилиш сирини ечиp, униң қандак беләкләрдин туридиганлигини, қандак ясилидиганлигини билидиган болисиләр. Сөз түркүмлириниң йеци белгүлири билән тонушуп, тил байлиғиңларни йеци сөзлөр билән бейитишқа мүмкинчилик алисиләр.

Дәрисликтинде йезиш маһаритини қелиппаштурушқа берилгөн көнүкмилерни диққәт билән орунлап, саватлық һәм чирайлық йезишни үгинисиләр.

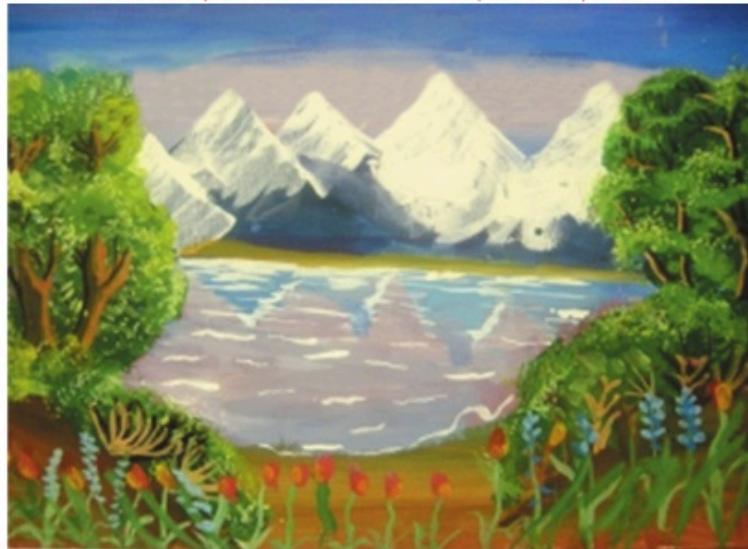
Уйғур тилини тонуп-билишкә ташлиған қәдимиңларға утуқлар тиләймиз!

Муәллиiplәr

I бөләк

МЕНИҚ ВӘТИНИМ – ҚАЗАҚСТАН

– «Туғулған әлдәк йәр болмас,
Туғулған әлдәк әл болмас», – дәп бекар ейтилмиғанғу, Дилбәр.
– «Палан йәрдә пайда бар,
Өз йериңдәк қайда бар» – киндик қенимиз тәкүлгөн йәр қачанла иссиққу!

– Ейтма, Һасан! «Нәркимниң өз йери әзиз!»
– «Туғулған йәрниң йериму көркәм,
Елиму көркәм» дегини раст өмәсму!

– Мошу бөләктә немиләрни әскә елип, немә билип, немә үгинимиз?

– Нутук билән тилниң немә үчүн һажет екәнлигини;
– сөзсиз нутукниң болуши мүмкін өмәслигини;
– созуқ вә үзүк тавушлар һәкқидики билимимизни **әскә чүширимиз**;

– ағзаки вә язма нутукниң аланидиликлирини **билидиган болимиз**;

– язмичә вә егизчә нутукни ажритиши, һәрхил мәнбәләрдин әхбарат жиғиши,

– язма ишларда тавушларни һәрипләр билән йезип, өз алдига тапшуруқларни орунлап, тогра қоллинишни **үгинимиз**.

1

Тавуш, һәрип вә алфавит

1. Баш чақмақларни толтуруңлар.

А а			В в		F f		Е е	Л л
Ж ж				Й й		Қ қ	Л л	
	Ң ң	О о			Р р		Т т	Ү ү
		Х х		Ц ц		Ш ш		ъ
ы	ь		Ю ю					

- Һәрипләрниң рәтлик орунлинишини немә дәймиз?
- Жәдәлдики рәңләр һәккүдә немә ейталаيسиләр?
- Үйгур алфавитига 41,39,13,26 санлириниң қандак мұнасивити бар?

- Тавушларниң язмичө бәлгүсини немә дәймиз?
- Баш һәрипләр билән қандак сөзләр йезилиду?

2. Чүшүп қалған һәрипләрни ейтиңлар. Хуласә чиқириңлар.

...емент, ...ерма, ...кскаватор, я...ик, ...етка, ...ирк, ...абрика, циркул..., ал...бом.

3. Шеирни диққәт қоюп оқуңлар. Үйгур тилиға хас һәрипләрни терип йезиңлар.

Көк туғуң йәлпүлдәйду көктө әркин,
 Қолунда арман қылған бәхит-әркиң.
 Сән билән шатлиғиңни тәң бөлүшүп,
 Яшайду ижіл-инақ барчә хәлқиң.

Патигүл Мәхсәтова

4. Тәһлил қилиңлар.

Жуқурида берилгөн шеир немә һәккүдә?

Шеир мисралирига 2-3 жүмлә түзүп йезиңлар.

5. Вәтенимизни ипадиләйдиган сөзләр билән кластер түзүңлар.

2

Тавушларниң түрлири. Созуқ тавушлар

6. Тепишмақнин жағавини ейтиңлар.

Күндүзи хан кәби гедийип ятар,
Кечиси миҗилип, хорлуққа патар.

- Мошу сөзниң биринчи тавушини ейтиңлар.
- Ахиркы тавушини ейтиңлар.
- Немә байқидиңлар?
- Хуласә чиқириңлар.

7. Диққет қооп оқуп чиқиңлар. Созуқ тавушлар һәккидә биливелиңлар. Соалларга жарап беріңлар.

- Созук тавушлар қандақ ясилиду?
- Созук тавушларниң сани нәччө?
- Созук тавушларниң түрлирини атаңлар.
- Қайси түрлирини йеңидин билип алдиңлар?
- Созук тавушлар өз алдига боғум наисил қиласаламду? Мисал көлтүрүңлар.

8. Сүрәттиki нәрсиләрни атаңлар. Мошу сөзлөрни пайдилинип, семантикалық жәдевелни толтуруп йезиңлар.

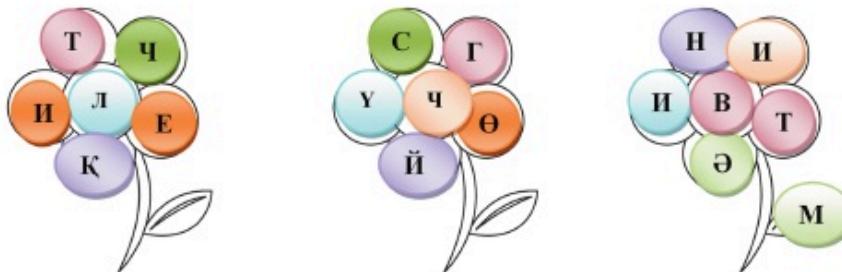

Сөз	Созук тавушлар сани	Үзүк тавушлар сани	Көллиң созук тавушлар	Инчикө созук тавушлар	Тар созук тавушлар	Кән созук тавушлар	Ләвләшкән созук тавушлар	Ләвләшмеген созук тавушлар

9. «Ойлиниңлар, тепиңлар» оюни. Сүрәттиki нәрсиләрни Вәтенимизниң қайси шәһәрлири билән бағлаштурушқа болиду? Жұмылә түзүп йезиңлар.

Алмута, Нур-Султан, Қарағанда, Қызылорда, Маңғыстау, Петропавл.

10. Гүлләрдикі һәрипләрдин һәрбир вагонға тегишлик сөзни йезиңлар.

- Ениқланған мавзуға егизчә қисқа эссе түзүңлар.
- Дәптириңларға чирайлық йезиңлар.

3

Үзүк тавушлар. Партлиғучи вә сирлаңғу үзүк тавушлар

11. Ениқлимиларни оқуңлар. Ында қатардикі ениқлимиминң тавушларниң қайси топига тәэллүк екенлигини ениқлаңлар.

1. Аваздин түзүлиду.

2. Ейтилғанда, һава тосалғусыз әркін чиқиду.

3. Өз алдига bogum насили қилиду.

СОЗУҚ
ТАВУШЛАР

1. Шавқундин яки үн арилаш шавқундин түзүлиду.

2. Ейтилғанда, һава тосалғулукларға учрайду.

3. Өз алдига bogum түзәлмәйду.

ҮЗҮК
ТАВУШЛАР

- Үзүк тавушларниң түрлирини ейтиңлар.
- Үн арилаш шавқундин ясалған үзүк тавушларниң топини қандақ атайды?
- Пәкәт шавқундин түзүлгөн үзүк тавушларничу?
- б, в, г, ғ, д, ж, ж, з, й, л, м, н, ң, р үзүк тавушлири қайси топқа кириду?
- п, с, т, х, ф, һ, ч, ң, ш, ң, қ үзүк тавушлиричү?

 12. Мәтінни оқуңдар.**Вәтән**

Дүниядыки өң гөзәл, өзиз вәтәндур. Іәрбір адәмниң Вәтини бар, һәрбір адәм өз вәтинини сөйиду. Өзи тұгулған жутни сөйиду. Адәм өзи билән яшаватқан кишиләрни, хәлқини, жутини яхши көриду.

Униң тилини, нахша-сазини, уссул вә урп-адәтлирини үгініп орунлайду. Вәтәнсиз вә хәлиқсиз адәм яшалмайду.

Вәтәнни ана билән бир қатарда қойимиз. Шуниң үчүн ана вәтән, ана йәр, ана жут дәп атап көткөн.

(Диктантылар топлами)

- Пәкәт жарапынан үзүк тавуши бар бәш сөз вә жарапынан үзүк тавуши бар бәш сөз терип йезиңдер.

13. Үзүк тавушларни оқуңдар.

Үзүк тавушлар

б, в, ф, д, ж, ж, з, ,к, қ, л, м, н, ң, п, р, с, т, х, ф, һ, ч, ң, ш, ңң

Тәләппуз қылғанда, жіпсілишиб турған нутук әзалирини һава күч билән йерип өткендә ясалған тавушлар **партиягучи үзүк тавушлар** дәп атилиду.

Тәләппуз қылғанда, жіпсилашмай, бир-биригө үеқінлишиб турған нутук әзалирига һава сұрқилишиб өткендә ясалған тавушлар **сирланғу үзүк тавушлар** дәп атилиду.

- Уларниң ейтилишидики аланидилігі бойичә иккі топқа бөлүп, жәдвәлни толтуруңдар.

14. Диққет қоюп оқуңдар. Һасанға берилгән тапшуруқни тепиңдер.

- Дилбәр, муәллимниң тапшуруғини тогра орунлиғанлиғимни бир тәкшүрүп чиқыса. Муәллим: «Вәтенимизгә тегишлиқ сөзләрни биринчи турған үзүк тавушлирига қараң иккі топқа бөлүп йезиңдер», – деген еди. Мән төвөндикі сөзләрни таллап алдым.

– Муәллим үзүк тавушларниң қайси туригә таллап йезишни бәргән?

– Өзициз чүшинип көрүң.

Течлиқ, демократиялық, мустәқил, чарвичилиқ, көң, пайтәхт, Нур-Султан, тин*, бирлик, қериндаш.

- Сөзләрниң бириңчи үзүк тавушлирини терип йезиндер.
- Бу үзүк тавушлар жарапынан яки жарапсиз топқа киремдү? Немишкә?
- Берилгән сөзләрниң бириңчи тавуши ейтилиш алғанындылығы бойиче партлигучи үзүк тавушлар болушы мүмкінмү?
- Өз хуласаңдар бойиче партлигучи вә сирланғу үзүк тавушларниң санини вә һәриплирини ениләп, 13-көнүкмидин алған жағавиңдарни селиштуруңдар.

15. Жұкурида кәлтүрүлгөн сөзләрни тирәк сұпитидә пайдилинип, «Мениң Вәтиним» мавзусига ихам эссе йезиндер.

- Тирәк сөзләрни диққет қоюп оқуңдар.
- Инша йезиш алдидә мәтіннинде үч қисмиға мавзу қоюп, план түзүвелінділар.
- Іербир қисимнинде мәзмунини ечип беридиган сөзләрни таллавелінділар.
- Пикриңдарни дәптириңдарға чирайлиқ йезивелінділар.

Партлигучи үзүк тавушлар: и, ә, ү, ң, ң, ҹ, ҹ, ҹ.

Сирланғу үзүк тавушлар: в, ғ, ж, з, с, Ѻ, ф, х, һ, ң, л, р.

4

Богумниң түрлири

16. Ойлиниңдар.

Сәй тәйярлаш

Көктатлиқта сәвзә, капуста, тәрхәмәк, яцию, пияз, лаза, чәйләң, самсақ, қизилча бар. Сәй тәйярлаш үчүн төвәндикі нәрсиләрни елип кириңдар.

1. Сөздө 2 bogum, 4 hәрип, 4 тавуш бар.
2. Сөздө 2 bogum, 4 hәрип, 5 тавуш бар.
3. Сөздө 3 bogum, 4 hәрип, 6 тавуш бар.

- Сәйгө қандақ көктатларни елип кирдиңлар?
- Уларниң һәрип сани бирдәк болсыму, bogum сани немишкә бирхил өмәс?

- 17.** «Тогра-натогра» усули билән билимиңларни синап көрүңлар. Тогра пикирләрни көчирип йезивелиңлар.

№	Пикир	Тогра	Натогра
1	Созук тавушларсиз bogum ясалмайду		
2	Boғum сани үзүк тавушларға бағлиқ		
3	Сөздө нәччә созук тавуш болса, шунчә bogum болиду		
4	Бир bogumлуқ сөзләр бөлүнүп йезилмайду		
5	Үзүк тавуш өз алдига bogum ясалайду		

- 18.** Сүрәтләр арқылы Қазақстан чарвичилиғиниң һәрхиллигини биливельиңлар. Чарвичилиқ найванлириниң намлирини атаңлар.

Қазақстан чарвичилиги

- Сөзләрни bogumға бөлүп ейтиңлар.

- Сөзләрни төвәндә берилгөн жәдвәл тәләплиригә мувапик, bogum түрлирини ениқлап йезин෬лар.

Bogum түрлири	
Созук тавуш билән аяқлашқан bogum очуқ bogum дәп атилиду.	Үзүк тавушқа аяқлашқан bogum йепиқ bogum дәп атилиду.

 19. Шеирни һиссиятлиқ оқуңлар.

Балам, сән оқи!

Сән – гүлүмниң чечиги,
Сениң үчүн йейилған.
Бу бәхитниң етиги,
Балам, сән оқи!

Сениң үчүн анаңниң,
Әмгөк чәккән атаңниң.
Бар умуди силәрдө,
Балам, сән оқи!

Шанлық Вәтән оғуллири,
Сән Вәтәнниң шамлири.
Силәр үчүн атмақта,
Парлақ наят таңлири.

Бу Вәтәнни дүшмәндін
Сениң билән қоғдайды.
Шуның үчүн бар хәлқым,
Сени дайим ойлайды.

Әйнидин Нәзэрөв

- Очук бөгүмлүк бәш сөз вә йепиқ бөгүмлүк бәш сөз төпип, бөгүмға белүп йезиңлар.

20. «А» һәрипидин башлинидиган Вәтенимизниң төрт чоң шәһириниң намины йезиңлар.
Богум түрлирини ениңлаңлар.

A					
A					
A					
A					

- Өзәңлар бирәр шәһәрни таллавелиңлар.
- Мошу шәһәр һәккүдө мәлumat топлаңлар.
- Шәһәр һәккүдө ижадий иш тәйярланлар.

5

Өксі тәсират қануни

21. Шеирни оқуңлар. Қениң қара һәрип билән берилгән сөзләрниң томур вә қошумчисини айрип йезиңлар.

Сейгинимдәк ана тилимни,
Сениң билән әзиз Вәтиним.
Мән сейимән Вәтән, елимни,
Бир әбәткә бу жану теним.

Вәтиним бар – кәкләрдә бешим,
Ана Вәтән – ишәнгән тегим.
Оңға тартар қылған бар ишим,
Сениң билән гүлшән* дил бегим.

Ташполат Намәтов

- Бу сөзләрдики **а,ә** тавушлириниң **е,и** тавушлирига новәтлишип кетиши немә сөвәптиң дәп ойлайсиләр?
- Улинин кәлгән қошумчиларда қандақ охшашлиқни байқидиңлар?

22. «**Нәқ-наһәқ**» усули билән орунлацлар.

№	Чүшәнчә	Нәқ	Наһәқ
1	Томур сөздики а, ә тавушлири созуқ тавуштин башланган қошумчә уланғанда, неч өзгиришсиз қалиду. Мәсилән: <i>баг+и(-им, иң)=баги, қәл+ип=қәлип, бармақ+им=бармақим, қәләм+иң=қәләмин</i>		
2	Томур сөздики а, ә тавушлири созуқ тавуштин башланган қошумчә уланғанда, алдинқи бөгүмдикі а, ә тавушлири е,и тавушлирига новәтлишиду. Мәсилән: <i>баш+и(-им, иң)=бәши, сәй+и=сейи, қаймақ+и=қаймиги, дәптәр+и=дәптири</i>		
3	Сөздө кейинки созуқ тавушниң алдинқи созуқ тавушқа тәсир қилип, уни өзгәртиши өксі тәсират қануни дәп атилиду.		
4	Уйғур тилиниң грамматикиси қаидиләргә бекиниду.		

23. Тапшуруқни орунлаңлар.

А, ә тавушлири билән кәлгән бир bogумлуқ сөzlәрни йезицлар. Уларга -и, -им, -иц созуқ тавушлири билән кәлгән қошумчиларни улап йезицлар. Әкси тәсират қануни орунландиму?

24. Диққет қоюп оқуңлар.

Фонетика
тилдики
тавушларни
тәкшүрәйду.

Лексикология –
тилшунаслиқниң
choң саһаси болуп,
лугәт тәркивидики
сөzlәрни тәкшүрәйду.

Синтаксис сөzlәрниң
бағлининш йоллирини
вә жүмлә әзалирини
тәтқиқ қилиду.

Морфология уйғур
тилдики сөz
туркүмлирини
тәкшүрәйду.

- Билимицларга аласынинп, тәһлил қилицлар.
- Ынебир бөлөккә өз мисаллирицларни йезицлар.
- Ана тилимиз нәччә бөлөктин түзүлгөн екән?
- Отүлүватқан мавзулар қайси бөлөккә қарашлиқ дәп ойлай- силәр?

25. «Рәхмәт саңа, Вәтиним» мавзусида эссе йезицлар.

6

Тил вә нутук

 26. Сүрөттиki һөрбір иш-хөрикөт нутуқниң қайси түргө тогра келидиганлиғини ейтпі берицлар.

- Нутук түрлири һәккідә билимнің ядиңларға елиңлар.
- Ички нутук қачан орунланинды?
- Нутук немә арқылы өмәлгө ашиду?

 27. Тирек схеминиң ярдими билән тил вә нутук арисидики бағлинишни ейтіңдер.

- Нутук һәккідә қошумчә қандак мәлumat алдиңлар?
- Диалоглук нутук дегинимиз немә?
- Монологлук нутук күндикі нағымнанда барму? Мисал көлтүрүңлар.

 28. Мәтингин оқуцлар. Тапшуруқларни орунлаңдар.

Қазақстан – бизниң Вәтенимиз. Ана йәр һава райи билән тәбиигиниң һәрбир бөлиги – тәңримиздин берилгөн тәғдир. Вәтәнниң начар яки яхши йәрлири болмайду. Вәтәнни униң болмиши қандақ болса, шу түридә яхши көрүш керәк. Әжәдатлиrimiz қандақ қалдурған болса.

Нұрсултан Әбіш оғлы Назарбаев

- • Мәтингиди һәрбир жұмылға өз чүшөнчәндерни ейтиңдар.
- Вәтән сөзиниң йәнә қандақ сөз бирикмилири билән ейтишқа болиду?
- Нутукниң қайси түрлирини пайдиландыңдар?

 29. Мақалларниң иккінчи қисмини бағлаштуруңдар. Мәзмунини чүшөндүрүңдар.
 Көчирип йезиңдар.

Адәм туғулған йеридә әзиз	иштни – тойған йәргә
Әрни туғулған йәргә тартиду	өз өйүндә загра* йә
Киши жутида полу йегиче	гүл – ечилған йеридә

 30. Оқуцлар.

Яшина елим

Қазақстан – мениң елим,
Бәхит тапқан ана йерим.
Адил әмгәк етиш үчүн,
Сәндә оқуп, алдым билим.

Биз қериндаш барчә милләт,
Иш, оқушта дайим йөләк.
Мәхситимиз, нишанимиз –
Течлик дегөн йүксөк* тиләк.

Nasip Қасен

- • Шеирга аласалинип, «Биз – Вәтенимиз келәчиғи» мавзусида қисқа эссе йезиңдар.

7

Еғизчө сөзлишиш стили

31. Селиштуруңлар.

1. – Заманивий экологиядә қараштуруулуватқан наһайити мұним мұеммаларниң бири – Йөр сәйярисидә ресурсларниң үетишишмөслиги. Бұгүнки күндө су наһайити мұним вә қиммәт ресурсларниң қатарыға кириду. Бир топ тәтқиқатчиларниң үетишичө, бирәр он жылдин кейин, су тапчиллиги ениң би-линиду.

Мәзкүр мақалида ичимлик суни қолға көлтүрүшниң үеци мүмкінчиликлири һәккідә қараштуруулуватқан тәтқиқат ишлириниң нәтижілири үетилиди.

2. – Қарисаң, достәк. Қудуктын нери турсаң, саңила иссиқ девидиңму? Һазирла бир чинә су ичиведим, қара, йөнә суға үетип кәлдим.

- Нутуқниң қандақ түрлирини билисиләр?
- Уларниң қайсиси еғизчө нутуққа айт дәп ойлайсиләр?

32. Оқуңлар. Нутуқ стильлирини биливельиңлар.

Нәрқандақ паалийәткә қарап, нутуқ бирнөччә стильға бөлүніду

- Достлар, айлә әзалири, тонушлар билән күндилитики сөһбитетиңларни жуқурида үетилған қайси стильға тегишилик дәп ойлайсиләр?
- Еғизчө сөзлишиш стили китапта берилгән мәтингләрдин пәриқлинәмдү?

33. Оқуцлар.

Сөзлөрниң ичидин егизчә сөзлишиш стилиға тегишлиқ сөзлөрни теріп йезицлар вә уларни жүмлө ичидө көлтүрүңдер: *әссаламу әләйкүм; достақ; салам; вийәй, ямгуру қуювәтти; достум, дүпла үүшүп яттым; шақирап ягмақта.*

- Жұмлинини чирайлық көчирип йезип, чүшәнгининдерни ейтіндер.

34. Тонушуңдар. Егизчә сөзлишиш стилиға тегишлиқ чүшәнчилердин билим бөтлирини топлаңдар.

Нутукниң
тәйярлап
қоюлмайғанлиғы

Мәжбuriйетсiz *
әркин нутук

Нутукниң
чүшинишлик вә
аддийлиғи

Жұмлидики
сөзлөрниң
әркинлиғи

Қаидиләргө
асасланған
муреккәп
жұмлиләр

Іис-туйғу билән
наяқанлық ейти-
лиши

- Берилгендегі алайыдилеклөрниң барлығы егизчә нутукқа тегишлиқтуу мүмкүн ми?

- Қайсиси артуқ дәп ойлайсилдер? Немишкә?

35. Мәтінни оқуңдар.

Алмута

Алмута – мәйданы вә аһалисиниң сани бойичә дөлитимизниң әң ზоң шәһири. 60 жылдин көпірөк Қазақстанниң пайтәхти болуп көлди. Алмута Или Алитетиниң етигиге жайлышқан. Уни бағ-бостанлық шәһәр дәйду, чүнки шәһәр йешилзарлықта оралған.

Шәһәрдә театр, мирасған, көргөзмә заллар вә сансиз оюн-тамашә вә заманивий дәм елиш орунлири иш елип бараду. Дәслөпкі қазақстанлық университеттегі мешіт шәһәрдә құрулған.

Шәһәр турғунылири вә меһманлар шәһәрдикى 5 стадион, ипподром, «Медев» муз мәйданы, «Чимбулақ» чаңғу курортлирида дәм елиш мүмкинчилигигө егө.

(«Мениң Вәтиним Қазақстан» китавидин)

- Мәзмунини егизчә сөзлишиш стили билән йәткүзүллар.

8

Бәдий әдәбият стили

36. Мәтинни оқуңлар.

Қазақстаниң асасий пейзажи – Улук дала. У йұз жиллар бурун қандақ болған болса, шундақла сақланған. Әтиязниң келиши билән, чөксиз дала сериқ вә көк, қызил вә йешил ярқын бояқтарға пүркініп, күзлүги болса, йұзлигөн от-чөплөрниң хуш-пурақлиги билән мәмнүн қилиду.

- Мәтин егизчә сөзлишиш стилиға айт дейишкә боламду? Немишкә?
- Мәтинни оқуғанда, қандақ һиссиятта болдуңлар?
- Мәтин бойичә пейзаж сизишка боламду?

37. Оқуңлар. Стиль түрлирини ениқлаңлар.

Язмичә нутук стильтари

Мәхсити – оқурмән билән тиңшигучиниң һиссиятиға тәсир қилиш.
Ишлітилиш орни – бәдий әдәбият жанрлери (некайе, роман вә б.).

Мәхсити – еник көрситилгөн илмий әхбаратни йәткүзүш.
Ишлітилиш орни – мәхсус дәрисликтер, илмий мақалә, китаплар.

ПУБЛИЦИСТИКИЛІК СТИЛЬ

РӘСМИЙ ИШ ҚӘҒӘЗЛӘР СТИЛИ

БӘДИЙ ӘДӘБИЯТ СТИЛИ

ИЛМИЙ СТИЛЬ

Мәхсити – йецилиқлар, жәмийеттікі нағисиләргө дурус көзқарашта болушни шәкилләндүрүш.
Ишлитилиш орни – гезит-журнал, радио-телевидение арқылы өхбарат.

Мәхсити – ишқа тегишлик өхбаратни еник көрситиш. Ишлитилиш орни – буйрук, қанун, несоват, әризә, һөжжәтләрни йезиш.

- • Бәдий өдәбий стилинин аланидилигини көчирип йезиндер.
 - • Бәдий өдәбият жанрлирини атаңдар.
 - • Силәр бу стиль билән иш елип барғанму?
- 38. Шеирни һиссиятлиқ оқуцлар.

Вәтән дегән немә у?

Вәтән дегән бағ-варан,
Ериқтикаи бөлжүргөн.
Меһрибан ата-анаң,
Сени choң қип өстүргөн.

Вәтән дегән балилиқта,
Ойнап-өскән қора-җай.
Дәрәқзарлик мәлиләр,
Жутундур һәммигә бай.

Вәтән дегән өслидә,
Сениң өйүң, мәктивинң.
Тиңшиғинин дәристә,
Сән хәт язган дәптириң.

Вәтән дегән улуктур,
Саңа пана һәрқачан.
Қәдирләп улуклайду,
Сени пәкәт шу макан.

Патигүл Сабитова

- • «Вәтән – сениң дәптириң» дегәнни қандак чүшинисиләр?
- • Ядқа йезишқа тәйярлиниңдар.

- 39. Жұмлиләрни оқуцлар.

1. Бу балиниң турған түркі лип-лип қилип учуп, бир йәрдә тохтимайдын кепинәккә охшайду.
2. 1-июнь – Хәлиқара балилар күни дәп елан қилинганды.
3. Йеци жилниң бириңчи өтигөнлиги охансам, аләмни аппақ қар пуркәвапту.
4. Кичигидинла һәрикәтчан, тинимсиз, жүръәтлик еди бу

қиз. 5. 1998-жили пайтәхтимиз Астана, 2019-жилдин башлап Нур-Султан аталди. 6. – Бир йериң агриватамду йө? – тәшвиш илкідө сорайду аниси.

- • Бәдийй-әдәбий стильда йезилған жүмлиләрни көчирип йезиңдер.
- 40. Мақалларни оқуңдар.

Тағ көрки – таш, тавақ көрки – аш, әл көрки – яш.
Әл үстидә қүшқач өлмәс.
Әл бар йәрдә әр бар, әр бар йәрдә әл бар.

- • Мәзмунини чүшәндүрүңдар.
- «Ана жутум» мавзусиға бәдийй-әдәбий стильда мәтин түзүп йезиңдер.

 Бәдийй-әдәбий стиль оқурмән билән тиңшиғучиға йәткүзүш үчүн, униң һис-туйғусиға тәсир қилиш үчүн охшитиши, тәңләштүрүш, көчмә мәналиқ сөзләр вә тиленүү башқиму васитилирини пайдилиниду.

9

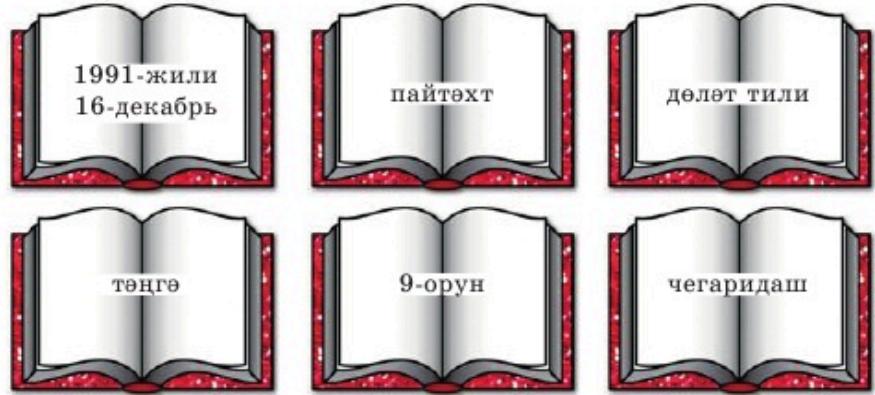
Илмий стиль

Илмий стиль – еник, толук фактларға асасланған илмий мақалә, доклад, пәнләр бойичә дәрислик, лугәт вә башқиму илмий китапларда йезилған нутук.

- 41. Мәтинни оқуңдар. Илмий стиль бәлгүлирини төпиңдер.
- Дуния бойичә егиз тағлиқ спорткомплекс «Медев» деңиз бетидин 1700 м егизликтө орунлашқан. «Медев» спорт комплексиниң қурулуши 1949-жили башланған. Биринчи рәсмий мусабиқә 1951-жили откүзүлгөн. Стадион сүнъий муз билән 1972-жилдин башлап ясалған. Униң мәйданы 10

500 кв.м-ни тәшкіл қилиду. Сөл кетиш хәтәрлигидин комплексни «Медев» тосмиси сақладап туриду. Бу тосма 1960-жили селинған. «Медев»да 200дин ошук дуния рекордлири орнитилған.

42. «Вәтән» мавзусига бағылған жұмылә түзүп йезиңдар.

- Нәччә жұмылә яздыңдар?
- Қайси стильға тогра келиду? Немишкә?

43. Сөзләрни оқуңдар. Илмий стильға көлтүрүңдар.

Шамал. Аилә. Алма.

- Тапшуруқни орунлашта қайси мәнбәгә муражиәт қылдыңдар?
- Лугәт китаплирини пайдилинишқа боламду?
- Алминин пайдисини биләмсиләр?

44. Оқуңдар.

- Рәсмий әһваллар һәққидә өз пикриңларни ейтىңдар.

45. Рәсимгә қараңлар.

- Илмий стильда монологлук нутук тәйярланалар.
- Мисал көлтүрүп, дәлилләп сөзләшни үгининдер.

10

Публистикилиқ стиль

Публистикилиқ стиль – оқурмән билән тиңшигучини жәмийәт вә сәясий наятта болуватқан йецилиқтарға қизиқтуруш, йәткүзүш стили. Публистикилиқ стиль өз мәхситини язма нутук түридө гезит-журналлар арқылы, ефизчә нутук көрүнүштә радио-телевидение, жигін вә қурултайларда әмәлгә ашуриду.

- 46. Оқуналар.

Публистика латин тилидикі «публикус» сөзи болуп, жәмийәттік деген мәнани билдүриду. Публистика – жәмийәттік муһим йецилиқ, мұеммаларни йоруққа чиқиридіган әдебиятның бир түри.

- Мәтін қайси стильда йезилған?
- Ейтилған пикирниц мәнбеси немә дәп ойлайсиләр?
- Мәтіндә публистикилиқ стильтинң бөлгүлири барму?

47. Сүрөткө диққат қоюп қараңлар.

- Бу қайси кәсип егисі?
- Мұхбирниң ярдемчесі боламду?
- Мұхбирниң әмгиги қайси стильда йезилиши мүмкін?

48. Оқуңлар.

Қатон-Қарагай миллий тәбиий парки

Қатон-Қарагай миллий-тәбиий парки – Шарқий Қазақстаннның чирайлиқ гөзиниси. Ярқын вә әжайип тәбииити, аз учришидиган һайванлар вә құшлар бу йәрдә дөләт қармифика елинған. Униң гөзәл тәбииитини қөрүшкә көплигән туристлар келиду. Уларни Қазақстандикі әң өңде Кеккөл шақыратмисиниң йенида сүрөткө чүшүп кетишиму қизиқтуриду.

49. «Мән мұхбир» оюнига тәйрлиниңдар.

1. Сөһбетлишиш – публицистикилиқ стиль ның жанри.
2. Сөһбетни бир яки бирнәччә кишидин елишқа болиду.
3. Сөһбетниң мәхсәтлири һәрхил болиду.
4. Сөһбетлишиш сөһбәтдишини тонуштурууш охшащ қисқа киришмидин бағыннан.
5. Сөһбетлишишниң йәкүннәде қисқа хуласа берилди.
6. Сөһбетлишиш – публицистикилиқ мақалә йезишниң дәслепкі болұмы.
7. Сөһбетлишиш алдида берилдиган соаллар дәптәрге йезилип, тәйярланиши лазим.
8. Соаллар ениң вә чүшинишликтің тузылуду. Жағаплар рәтлиннан, мақалә тәйярланину.

- Оюн қаидилирини биливалдиңларму?
- Сөһбәтлишиш мавзусини таллавелиңлар.
- Синипдишиңларға қоюлидиган соалларни дәптириңларға йезиңлар.
- Көрситилгөн нұсха бойиче «Мән мухбир» оюнини уюштуруңлар.

 50. Оқуңлар.

1. «Қазақстан тәбиити» мавзусига публицистикилиқ мақалә тәйярланылар.
 2. Қайси мәнбәләрдин мәлumat тепишқа болиду?
 3. Оқурмәнләрни қизиқтуруушқа болидиган соалларни ениқлавелиңлар.
 4. Һәрхил мәнбәләрдин алған мәлumatни рәтләп чиқиңлар.
 5. Ой-пикриңларни рәтлик йезиңлар.
 6. Кейинки дәристө оқуп беришкә тәйярлининдер.
- Мақалә тәйярланылар.

11 Рәсмий иш қәғәзлири стили

Рәсмий иш қәғәзлири стили – хәлиқара келишімләр, дөләтлик актлар, иш қәғәзлири, қанун ноқуқлири охшаш һөжжәтләр түрлири.

51. Сүрәтләргө дикқәт қоюп қараңлар.

- Һәрбир стильниң намини атаңлар.
- Нутук стильлириниң нәччә түри бар екен?
- Стиль түрлирини қандак алғандақ алғандақлиригө қарап ажратыңлар?
- Кийиниң стильи рәсмий вәзийәтни көрситәмдү?

52. Оқуңлар.

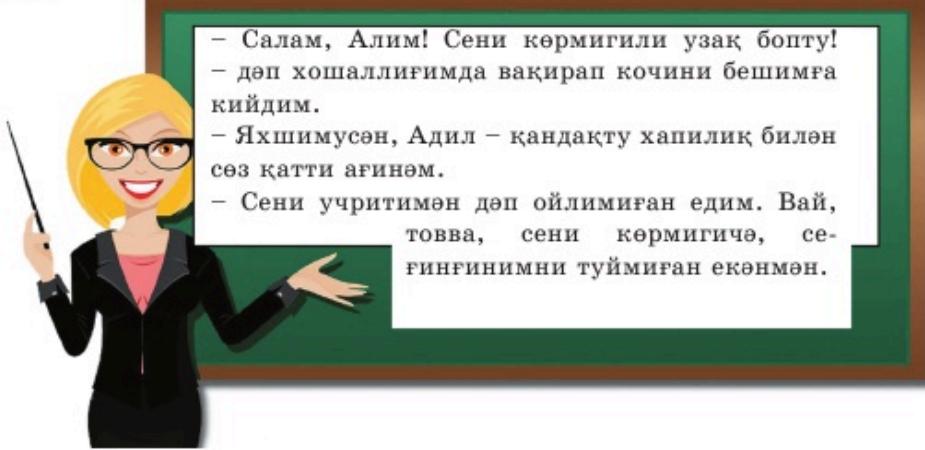

- Рәсмий иш қәғәзлири стилиға тегишлиқ һөжжәтләр түрлирини биливалдицларму?
- Мошу һөжжәтләрниң қайси түрини пайдиландицлар?
- Іәрбири сөзниң ениқлимисини биливельицлар.

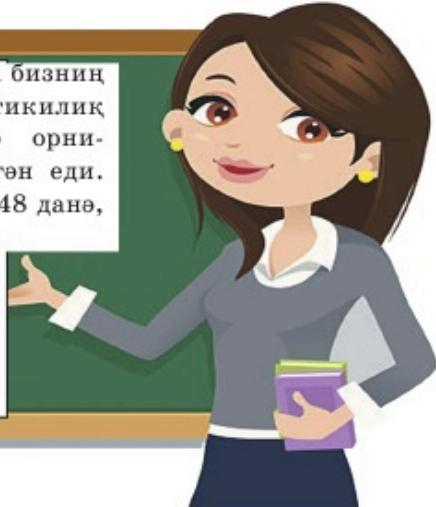
53. Үгиницлар.

 54. Оқуцлар.

– Салам, Алим! Сени көрмегиلى узақ бопту!
– дәп хошаллиғимда вақырап кочини бешимга
күйдим.
– Яхшимусән, Адил – қандақту хапилиқ билән
сөз қатти ағинәм.
– Сени учритимән дәп ойлымиган едим. Вай,
төвва, сени көрмегиичә, се-
ғингинимни түйміган екәнмән.

Мошу жилниң март ейіда бизниң
мәһкимә силәр билән пластикилық
деризиләрни тәйярлаш вә орни-
тиш һәққидә келишим түзгән еди.
Деризиләрниң умумий сани 48 данә,
келишим нәркى 593000 тг.
Келишим шәрти бойичә де-
ризиләр өз вақтида, 1-сентя-
брьгичә орнитилиши керәк.

- • Рәсмий иш стилида йезилған мәтинни көчирип йезиңдар.

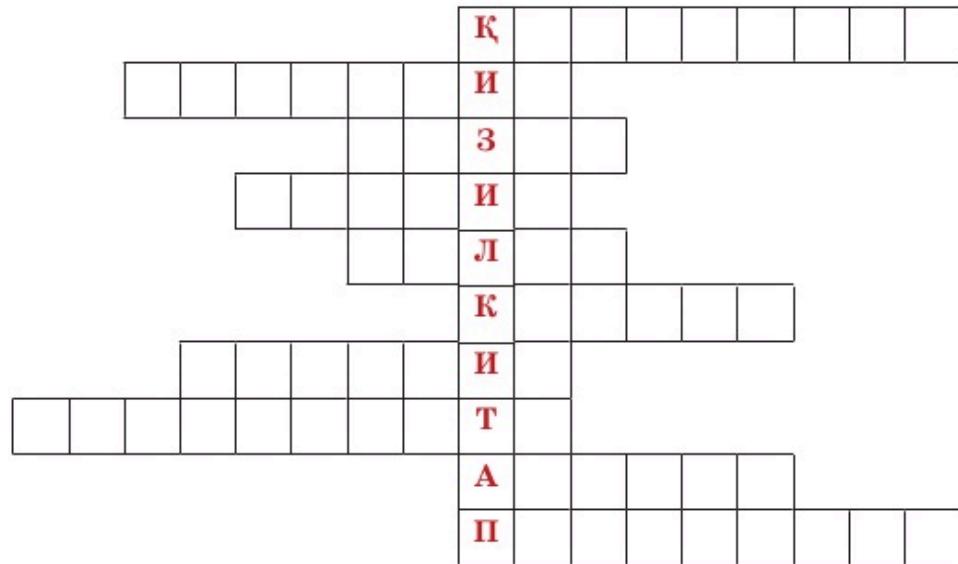
 55. Мәтинни пайдилинип, кроссвордни толтуруңлар.

Мениң мұстәқіл Вәтиним

Мән Қазақстанда яшаймән. Бу – мениң Вәтиним. Униң
пайтәхти – Нур-Султан. Қазақстан ғөрбий тәрəптә Каспий
деңизига, шәриқтә Алтай тағлириға улишиду. Йәр көләми

бойичә тоққузинчи орунда туриду. Қазақстанниң ғәрбий хошниси – Хитай, шималда Россия, жәнупта Түркмәнстан, Өзбекстан вә Қиргизстан. Дөлитимиз шималий йеримшарда орунлашқан. Қазақстан пайдилиқ қезилмиларға бай. Вәтеним – мустәқил дәләт. У муһим қараптарни қобул қилиду. Елимиздә қазақ тили дәләт тилидур. Алий қанун қобул қилиш оргини – парламент. Дөлитимизниң бириңчи Президенти – Н.Назарбаев. Президентни хәлиқ сайлайду. Парламент икки палатидин тұзулғөн. Сенат палатисига оттuz яштин, Мәжлис палатисига жигирмә яштин ашқанлар сайлиниши мүмкін.

1. Бизниң Вәтенимизниң нами?
2. Қазақстан қандак дәләт?
3. Дәләт тили қайси?
4. 20 яштин қайси палатига сайлинишқа болиду?
5. Президентни ким сайлайду?
6. Қазақстан ғәрбий тәрипидә немигө улишиду?
7. Вәтенимиз қайси йерим шарда орунлашқан?
8. Дәләтни ким башқуриду?
9. Қазақстанниң пайтәхти қайси шәһәр?
10. Алий қанун оргини?

- Мәтингө йәнә қандақ мәлumatни қошуп ейтқан болаттиңлар?
- Йезилған пикирләр рәсмий әхбарат болуши мүмкінмү?
- Кроссвордтин қандақ мавзу чиқти?
- Мошу мавзуға ижадий иш орунлаңлар.

12

Хуласә дәрис

- 56. Тавушларни атаңлар.

- Булар қандақ тавушлар?
- Созуқ тавушларниң қаидисини ейтиңлар.
- Інгілес топтика тавушлар қандақ атилиду?

- 57. Оқуңлар.

Дәстихан

Дәстихан – қазақ хөлқиниң меһмандостлуғиниң бөлгүси. Қандақла өйгө кирсиңиз сизгө дәстихан йейилиди. Мәйрәмлик дәстиханга – гөш, боғусақ, қеза вә башқиму миллий таамлар қоюлиди. Пиширилған гөш – асасий таам. Сұттын тәйярлинидиган пайдилиқ ичимликлөр көп. Қимиз билән шубат наһайити пайдилиқ.

(«Мениң Вәтеним – Қазақстан» китавидин)

- Мәтингни көчирип йезиңлар.
- Партиғучи үзүк тавушларниң астиға сизиңлар.

**58. Филфордниң ичидин бирнәччә пайдилик қезилмиларниң на-
мини төпцилар.**

К	Ө	Қ	О	А
Ү	М	Ү	Ғ	Л
Р	Н	ІІІ	Ү	Т
Г	Е	Ф	Н	Ү
А	З	Т	Ь	Н

- Қандақ сөзлөр чиқти?
 - Улар Қазақстанниң пайдилиқ қезілмілириға ятамду?
 - Мошу сөзләрни боғумға бөлүп йезіндер. Боғумнин қайси түрини байқидиндар?

59. Шеирни оқуцлар.

Әвлаттин әвлатқа

Пәрзәндим көзидә
Жүригимниң оти жәм.
Чақмақ кәби сөзидә,
Пиңкыру зикрим мужәссәм.*

Хиялида, ойида
Бар арминим, амитим.
Нәтта бәсти-бойида
Әкәс етәр қамитим.

Оғлум – өмүр һәйкилим,
Ү – ялдамам наятқа.
Давам әткүси нәслим*
Әвлатлардин әвлатка.

Ташполат Намәтөв

- Шеирниң мәзмұні кимгө қаритилған дәп ойлайсилер?
 - Ата-аниларниң үмүтіни ақлаш кимниң вәзиписи дәп ойлайсилер?
 - Шеирниң ичидин әкси тәсират қанунига учриған сөзләрни тепиңдер.
 - Уларни көчирип йезип, өсли (томур) шәклини көрситиңдер.

60. Оқуцлар.

Вәтәнпәрвәрлик ана жуттин башлиниду.

Нұрсултан Әбіш оғлы Назарбаев

- • Нұтуқ стильтериини атаңлар.
- Берилгөн пикир нұтуқниң қайси стильтериға тогра көлмәйдү? Немишкә?
- Ейтілған пикирни қандак чүшинисиләр?
- Вәтән алдиқи вәзипәңлар билән айлә арисидики вәзипә қийилишамду?
- • «Ана жутум» мавзусига инша йезиңлар.

61. Оқуцлар.

Өз әжриңиң йемиши

Оғлум бир түп яңақ көчитини авайлас, наһайити еңтиятлиқ билән бағниң четигө тикип қойди. Һәр жили баһар көлгөндә, жилдин жилға шақырап көклөватқан көчәткә һәвәс билән қарап, пәрвиш қилиду. Суғирип, өп-чөрилирини юмшитиду. Үч жил болди дегендә: «Униң билән биллә тиккән алма-өрүкләр hosул бәрди. Бузә, безирип туриду», дәп ғұңшиди.

— «Сәвирниң түви сериқ алтун», һөрнәрсиниң вақтисаати келиду. Худа халиса, йәнә бир-икки жилдин кейин мевисини йәйсән, оғлум, — дедим униң бешини силап.

Бәш жил дегендә, яңақниң мевилири пултуюп көрүнүшкә башлиди. Буни көргөн оғлум, худди қозичақлардәк сәкрәп, узакқычә өзи тиккән көчәтниң мевә бәргинигә хуш болуп қарайду.

— Өжәп, — деди у маңа қарап, — буниң чечиги нәдә?

Мән яңақниң чечәклимәйдиганлигини чүшәндүрдүм.

Мәһәмәтжан Қапизов

- • Мәтингдин чүшәнгиниңларни сөзләп бериңлар.
- Мәтинг немишкә «Өз әжриңиң йемиши» дәп аталған дәп ойлайсиләр?
- Яңақ сөзини тавушлуқ тәһлил қилиңлар.
- • Чечәклимәйдиган сөзидин йеңи сөзләрни түзүп йезиңлар.
Улға: чечәк, дан, чаң вә б.

II бөләк

АДИМИЙ ҚӘДРИЙӘТЛӘР

- – Дилбәр, адимий қәдрийәтләр һәккىдә немә билисиз?
- – Йасан, адимий қәдрийәтләргә, мениң оюмчә, меһрибанлик, жавапкарчилиқ, адаләтлик, яхшилиқ қилишқа интилиш, ғәмхорлук, һәқиқәтлик охшаш хисләтләр ятиду дәп ойлаймән.
- – «Адимий қәдрийәтләр» бөлигидин немиләрни әскә елип, немә билип, немә үгинимиз?
- – Мәтингниң немә екәнлигини;
- мәтинг немидин түзүлидиганлигини;
- мәтингә қандак мавзу қоюшқа болидиганлигини әскә чүшиrimiz.
- Мәтингниң асасий ой-пикрини;
- мәтинг бәләклирини;
- мәтинг түрлирини ажыритишни билимиз.
- Берилгән мавзуға бағлиқ мәтинг түзүп, асасий ой-пикирни ениқлашни;
- мәтингниң киришмисини, асасий қисмини вә хуласисини тәпишни;
- мәтинг түрлирини ениқлап, әмәлиятта қоллинишни үгинимиз.

13 Мәтин һәққидә немә билимән?

– Дилбәр, «Жүрөктин чиққан сөз, жүрөккө йол тапиду», – дегән мисрани қандақ чушинисиз?

– Иллиқ сөз адәмләрни достлаштуриду, сәвирлик болушқа, тән-сақлиқни сақлашқа, аччиғини қайтурушқа пайдисини тәkkүзиду.

Һәрбир ейтилған сөзни адәм жүргиги билән қобул қилиду. Шуның үчүн қолдин көлгичә бир-биrimизгә иллиқ, яхши сөзләрни ейтқан дурус.

1. Схемига көңүл бөлүңлар.

- Схемига асаслинип, мәтин һәққидә билидиганлирицларни әскә чүширип ейтиңлар.

2. Икки бөлөкни оқуп, селиштуруңлар.

«Яхши сез – жан озуғи»,
– дәйду хәлқимиз.
Іасан иккимиз дәрис оқудук.
Күлкә кәйпиятни көтириду.
Ипаремгә соға тәйярлидуқ.

«Яхши сез – жан озуғи», –
дәйду хәлқимиз.
Яхши сөзләрни аңлиғанда,
жениң яйрап кетиду. Яхши сез
ачиқлинишқа йол бермәйду,
бәхиткә, хошаллиққа бөләйду.

- Мәтинни көчирип йезиңлар.
- «Яхши сез – жан озуғи» дегендін қандак чүшөндіңлар? Ейтеп бериндер.

3. Рәсимгә дикқәт билән қараңлар.

- Рәсимниң пәйдин-пәйлигиге аласалинип, мәтин түзүңлар.
- Мәтинге мавзу қоуп, қисимлирини ейтинглар.

4. Оқуңлар.

1. Мәтиндә немә һәққидә сез болса, шу нәрсә мәтинниң ... болуп несаплинииду. 2. Мәтинниң ... оқурмәнни оқушқа тәйярлайду. 3. Мәтинниң ... муәллипниң немә ейтмақчи болгини көрситилиду. 4.... арқылы мәтинни аяқлаштуриду.

- Кереклик сөзләрни пайдилинип, жүмлиләрни толуктуруп йезиңлар.
- Кереклик сөзләр: *асасий қисмидә, башилиниши, хуласә, мавзуси.*

5. Шеирни һиссиятлиқ оқуылар.

Адәмләргә йекиңлар

Кимгә яқар қуруқ сөз,
Қуруқ сөздин қечиңлар.
Қилип дайим улуқ сөз,
Дилларға йол ечиңлар.

Жүрмәй шуңа гәп сетип,
Өзгиләргә бекиңлар.
Яхши сөз мегизин чеқип,
Адәмләргә йекиңлар!

Ташполат Намәтов

- Шеирни ядқа йезишқа тәйярлиниңлар.
- Шаирниң «Адәмләргә йекиңлар!» деген сөзини қандақ чүшөндиңлар?

Мәтінниң мавзуси вə мәтіндікі асасий пикир

6. Дүглекчиләрдікі сөzlәрни оқуылар.

- Дүглекчиләрдікі сөzlәрни баглаштуруп, қайдә чиқирип ейтиңлар.
- Мисал көлтүрүңлар.

7. Мәтингни ролъларға бөлүп оқуцлар.

— Мәнірәм қапчугини жүтирип қоюпту. Униңда аписиниң пули бар екән, — деди бир қыз достыға һәмнәпәс* болуп. Балилар бир-биримизгә қараштуқ. Бизниң йенимиздә жиглаватқан синипдишимизга һәйран болуватқандәк, чөкчийип қарап қоятты «Йолвас». Мән Әзизгө қаридим. Әзиз иштқа көз тикти. Мошу қетим «Йолвас» өзиниң тапқұрлуғини көрсітәләрму? Әзизниң гепини, ейтқинини «Йолвас» чүшәнсә болаттиғу! — деген ой өтти көңлүмдин. Мән униңға көзүмни қисип, бешимни лициттим. Әзиз күлүмсирәп «Йолвасқа» ицишти вә униң баш-көзини силиди. Йетәкләп, синипдаш қызниң йенииге елип көлди. Пут-қоллирини пуратти. Издә, «Йолвас» издә! — дәп буйрук берди. «Йолвас» гиңшип, топлишип турған оқуғучиларниң әтрапини айланди. Йәнә Мәнірәмниң йенииге келип, уни пуриди. Андин йәнә әтрапни айлинип, из пурап, мәктәпниң арқа тәрипигө айлинип көтти. Бәш-он минут өтмәйла, «Йолвас» ағзидә бирнемә чишлигөн налда қайтип көлди. У әзу қызниң алдига келип тохтап, ағзидикини йәргә ташлавәтти.

– Қапчук! Мениң қапчуғум! – вақыравәтти Манирәм. Синип балилири қапчуққа, «Йолвасқа» топлиниши.

- Вай, карамəт!
- Өқиllиқ ишткəндə!
- Нəдин таптикин?!

– Ким апирип ташлиғанду буни?! – тавушлар бәскә чүшти. Биз, Өзиз иккимиз, «Йолvasниң» бойнини құчақладап, пах-пийип, ипәктөк пақирап турған жуңғлирини силашқа, уни өркилитешикә башлидуқ. Синипдашлиrimиз, зоқи көлгөн налда бизгә қарап қалған еди.

Мирзәхмәт Меримов

- Мәтін немә һәкқидә екәнлигини ейтиңлар.

китап һөккіде

КУЧУК НӘККИДӘ

- Мәтингө дайик мавзуни талдаңдар.

Капчук

ӨЗИЗНИН КҮЧҮГИ

Озиз

8. Чақмақлардикى сөзләрни оқуңлар.

Күз	Күзлүк дала	Күздики әмгәк
Күзлүк орманға сөяһөт		Күздики қизиқ бир вақиә

- Қандақ ойлайсиләр, бу сөзләр һәккىдики мәтиналар немә һәккىдә болиду?
- Буларنىң мәзмуни бирдәкмү яки һәрхилмү?
- Өзәңларға яқын бир мавзуны таллап, мәтин түзүңлар.

9. Оқуңлар.

Достлар

Адилжанни, Илияни,
Ңечким яман демәйду.
Үндақ хата хиялни,
Достлар дурус көрмәйду.

Һәр иккиси мәктәптө,
Биллә яхши оқуйду.
Норунлуқ бар тәрәпкә,
Бурулмайду, яқ дәйду.

Биллә дәрис тәйярлап,
Биллә алар демини.
Үнтумайду тәң ойнап,
Укилириниң гемини.

Үлгә алсун достлири,
Адилжандин, Илиядин.
Бар гәпниң шу растлиги,
Яхшилиққа үлгөрдин.

Багдат Баратов

- Шеирниң һәрбир куплетини жүмлә шәклигә кәлтүрүп йезиңлар.
- Достлар һәккىдә немә ейтишқа болиду дәп ойлайсиләр?

10. Жұмиләрни лайқлаштуруңдар.

☐ Қоңларниң алдидин өтмә, сөзини бөлмә.	☐ Бу – әдәпсизлик.
☐ Кишигә қарап өснімә.	☐ Һермитиң болмайду.
☐ Қоңларниң алдига иззәтлик бол.	☐ Өснігендә, әлвәттә, ағзини қол билән йепиш керәк.
☐ Тирик жаңға қәстлик қылма.	☐ Бу қоңларға деген һөрмәт.

Мәтингниң мавзусини яки асасий пикрини қисқычә ейтиш үчүн, мәтинге нам қоюлиду. Мәтингниң мавзуси ейтилған асасий вақиә билән пикирни билдүриду. Мәтингниң мавзу вә асасий пикри бир-бири билән зич бағлиништа болиду.

15

Мәтин түрлири

11. Схемига көңүл бөлүңдар.

- Мәтін түрлири һәққидә немә билдиңлар?
- Рәсимлөрни пайдилиніп, өзәңлар мисал көлтүрүңлар.

11. Тәвөндикі рәсимгө дикқәт билән қараңлар.

- Рәсимдин адимий қәдрийәтлөрни ейтип беріңлар.
- Өзәңлар наялда учратқан қәдрийәтлөргө мисал көлтүрүңлар.
- Рәсимниң мавзусыға бағлиқ мәтін түзүп, мәтінниң түрини ениклаңлар.

12. Мәтінни оқуңлар.

Eh, меңрибан жанлар! Ата-ана, пәрзәнтләр! Қериндашлар!
Улар – мәзмұт* бир дәрәқниң қияси. Іеммисиниң йилтизи,
голи бир. Һә, пәрзәнтләр үчүн өзиз вә өмриниң давами. Һә,
пәрзәнтләр үчүн ата-ана – башпана. Бағвәнниң пәрвиши
билән барақсан пәйда болған кәби, ата-аниниң шәпқити,
меңри, қанити астида пәрзәнтләр өсүп, адәм болуп йетили-
ду. Уларда әқил-парасөт, инсап-тәвпік болса, ата-анисиниң
өқидисини ақладай.

Mирзәхмәт Меримов

- Мәтіндін чүшәнгіниндерни сөзлөп беріңлар.
- Ата-аниниң қәдир-қиммити һәққидә ейтиңлар.

 13. Шеирни һиссиятлиқ оқуцлар.

Әдәплик бала

Оқушум пухта,
Өлачи өзәм.
Салам беримән
Чоңларни көрсөм.

Дәристин начар
Синипдишимга.

Мән дайим йөләк
Елип қешимга.

Оюнга көңүл
Бөлмәймән тола.
Болимән шундақ
Әдәплик бала.

Бағдат Баратов

- • Шеир немә һәкқидә екәнлигини ейтىцлар.
- • Шеирниң һәрбир куплетини жүмлә шәклигө көлтүрүп йезицлар.
- • Силәрниң пикрицларчә, әдәплик бала қандақ болуши керәк? Пикрицларни ейтىцлар.

 14. Оқуцлар.

Орун-көрписини өзи жигиду. У чоңларниң ейтқинини булжұтмай орунлайду. Арманжан кичигидин әдәплик еди. Арманжан үчинчи синипта оқыйду. Өзиниң кийимлири билән китап-дәптәрлирини идитлиқ қилип, бир йәргө қойиду. У бу жил тоққуз яшта.

- • Мәтингини рәткә көлтүрүп, мавзу қоюп йезицлар.

 15. Тепишмақни оқуцлар.

Қизил сандуқ ичидә,
Үнчә-маржан гуччиңдә.

- • Тепишмақниң йешимиғө бағлиқ мәтингин түзүңлар.

Мәтингин – мәзмун жәһәттін бағланған жүмлиләр. Мәтингин – нутуқниң язма шәкли. Мәтингиннен мавзуси болиду. Мавзу мәтингидә немә һәкқидә сөз болидиганлигини билдүриду.

16

Баянлаш мәтини

16. Схемига көңүл бөлүңлар.

СХЕМА	РЕЖӨ	ҚОЛЛИНИЦЛАР
Вақиәниң башлиниши.	Неме болди?	Бир күни ...
Вақиәниң тәрәккүй етиши.	Қәйәрдә?	Бурунда ...
Вәзийәтниң йешилиши (кульминация).	Немишкә?	Туюқсизла ...
Хуласа (ахири).	Қандақ?	Мана ...
	Қачан?	Шуның билән ...

- Схема бойиче мәтин түзүп, мисал көлтүрүңлар.

17. Оқуңлар.

Оруйланған вәзипә

Имин, Меңригүлниң достлири йеши сәксәндін алқыған Өмәр бовайға, қызлар Һавахан момайға тұрақлиқ ярдәмлишип жүриду. Иштин бошиған вақитлирида, балилар икки қериға қызық китапларни, гезит-журналларни оқуп бериду. Қөпни көргөн бу адәмләр өтмүштін hekайиләрни, бовилар тарихини сөзләп бериду. Миннәтдар болуп:

– Өнді өсүватқан яшларниң һәммиси ғәмхор, меңрибан болсун, балилирим, – дәп Өмәр бовай йенида чөрәдәп олтарған балиларниң башлирины сийпайду ...

Раст, Өмәр бовай ейтқандәк, бизниң балилиримиз әшундақ меңрибан жүрәкләрдин болсун.

Mирзәхмәт Меримов

- Мәтин түрини ениқлаңлар.
- Бу мәтингдин қандақ адимий қәдрийәтләрни ейтишқа болиду?
- Иш-һәрикәтни билдүридиған сөзләрни тепеп йезиңлар.

18. Рәсимгә диққәт билән қараңлар.

- Рәсимгә бағылқ өмзү қоюп, мәтин түзүнлар.
- Мәтингниң түріни ениқлаңлар.

19. Шеирни һиссиятлиқ оқуңлар.

Қизиқ екән додиси

Кичикинә мәшүгүм,
Қутулдурмас қачқанни.
Овлап жүрүп у бүгүн,
Тутувалту чашқанни.

Тартивелип, орниға,
Тәйяр пишқан гөш бәрдим.
Аччиқ қилип уницға,
Кетип қалди у мәндін.

Йә гөшниму йемиди,
Қизиқ екән буниси?
Йә «миявму» демиди,
Қизиқ екән додиси!

Илия Бәхтия

- Шеир немә һәккідә дәп ойлайсиләр?
- Шеир мәзмұниға аласлиніп, мәтин түзүп йезіңлар.
- Мәтингниң түріни ениқлаңлар.

20. Рәсимгә диққәт қилип, йошурунған мақални тепиңлар.

ТИН **Л**’ КҮР

- Мошу мақалниң мәзмұниға лайиқ ихчам мәтин түзүнлар.

17

Тәсвиrlәш мәтини

21. Схемига көңүл бөлүнлар.

- Схеминиң ярдими билән «Тәсвиrlәш мәтининиң өзгишликлари» мавзусида елан қилилар.

22. Оқуңлар.

Көйүмчан Ыемра

Бир күни ағинәм Ыемра билән биллә мәктәпкә кетип бараттуқ. Йолниң оттурисига китап-дәптерлири чечилган бир кичик балини көрүп қалдуқ. Уни көргөн Ыемра сумкисини маңа берип қойдидә, жүгрәп шу балиниң йениниң көлди.

— Кочидин өткәндә, сумкини чиң тут. Машиниға қарап өтүшни унтума, — деди. Мән униң меһрибанлигига һәйран қалдым.

(«Изанатлар топлами»)

- Икки балини селиштуруп тәсвиrlигендә, қандақ сөзләр қолланған?
- Қандақ өзгишилекләр бар екәнлигини ейтиләр.
- «Меһрибан балилар» дегәнни қандақ чүшинисиләр?

 23. Оқуңлар.

Ана тәбиәт

Йезам әзиз, йезамдур гөзөл,
Көрүниду көңүлгө иллик.
Бәргән аңа ана тәбиәт.
Барақсанлиқ, солмас йешиллик.

Әкәм Садирий

- • Шеирни ядқа йезишқа тәйярлиниңлар.
- • Қениң қара һәрипләр билән берилгән сөзләргә соал қоюп, қайси сөз түркүми екәнligини ейтىңлар.

 24. Оқуңлар.

Яңақ

Яңақ ... вә ... йәрләрдә өсидү. Яңақ – ... өсүмлүк.

Яңақниң шакили наһайити Униң мегизи ..., ... болиду. Яңақтын май чиқириду.

- • Керәклик сөзләрни пайдилинип, мәтинни толуктуруп йезиңлар.
- • Чүшүп қалған сөзләрниң қайси сөз түркүмгө ятидиганлигини ейтип беринлар.
- • Керәклик сөзләр: тағлиқ, иссиқ, қаттиқ, пайдилиқ, тәмлик, майлиқ.

25. Тәсвирләш мәтинини түзүш үчүн, асасий ойни тепишини үгинәйли.

- 1) Сиртқи көрүнүшини тәсвирләш.
 - Тийинниң беши қандак?
 - Көзичү?
 - Қулиги билән қуйруғи һәккүдә немә дейишкә болиду?
 - Терисини тәсвирләңлар.

2) Өзгичилиги.

- Тийин қәйәрдә яшайду?
- У немә билән озуқлиниду?
- Язлиги қиышқа өзигә озуқ жигамду?

- Мәтингүл түзүштә қандақ қаидиләрни өстин чиқармаслиқ көрөклигини ейтиңлар.

Тәсвирләш мәтингүл мәзмунига қандақ? дегән соал қоюшқа болиду.

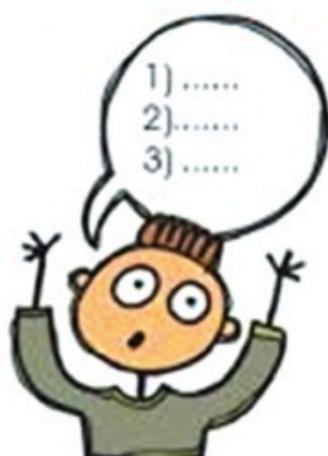
Режә бойичә мәтингүл түзүлүши: 1. Өзгичилиги.
2. Сиртқи көрүнүши. 3. Асасий ойи.

18

Мұнакимә қилиш мәтини

- 26. Схемига көңүл бөлүңлар.

МУҢАКИМӘ ҚИЛИШ МӘТИНИ

- 1. КИРИШМӘ**
 - 2. ТЕЗИС** (дәлилләшкә асасланған ой-пикир).
 - 3. ДӘЛИЛЛӘШ** (наяттин елинган мисаллар, вақиәләр, әхбарат, рәқәмләр, мисралар).
- Бириңчидин, ...
Иккіңчидин, ...
Үчинчидин, ...
- 4. ХУЛАСӘ**

- Схемига бағылғық мұнакимә қилиш мәтининиц түзүлүши һәккідә ейтиңлар.

27. Оқуцлар.

ТҮЛКИГӨ УЗУН ВӨ МАМУҚ ҚҰЙРУҚНИЦ НЕМӘ ҺАЖИТИ

Узун вө мамуқ қуйруқ түлкө үчүн пәкәт гезәлликла әмес.

Көплигөн чөчәклөрдө тәкитләнгәндәк,
ховуплук пейтләрдө ярдәмлишидекән.

Қишлиги тулкө қуйругини йотқанниң орнида ишлитиду.

Қаттиқ соғда чәмбәр болуп йетип, музлиган бурнини,
аяқлирини йепивалиду. Тошқанниң кәйнидин жүгүргөндө,
қуйруғи тәңпүңлүк сақлашқа ярдәмлишиди.
Өзиниң қувлуғи билән бирму из қалдурмайды.

Шу сәвәптин, түлкиниң қуйруғи гезәллик үчүн әмес, бәлки
жиртқұчлардин қоғданиш үчүн ярдәмчиidur.

НЕМИШКӘ?

НЕМӘ ҮЧҮН?

Мәтинниң бәләклирини оқуп, соаллар түзүңлар.

- Шу соалларға жавап қайтуруп, мәтинниң түрини ениқланылар.
- Дұрус екәнлигиге көз йөткүзүп, дәлилләңлар.

28. Оқуцлар.

Бармақ билән Башмалтақ

– Сөн ялгуз туруп музлимамсән? – дәпту
пәләйниң тоң қисмида турған Бармақтарниң
бири Башмалтаққа.

– Музлаймән.

– Үндақ болса, биз бар йәргө киргин, бир-
бirimizgө йеқин турсақ, музлимаймиз.

– Музлаштын қечип, силәрниң йениңдерге киривалсам,
у чағда биз һәммимиз қолашмай қалармиз. Егимизгө пай-
да йөткүзүш үчүн, мениң айрим турушум керәк, – дәпту
Башмалтақ.

Аблиз Һезимов

- Башмалтақ немә сөвәптин айрим туруш керек деди?
- Мәтингниң түрини ениқлап, чирайлиқ көчирип йезинىлар.

29. Рәсимләргә диккәт билән қараңлар.

- Рәсимләрниң пәйдин-пәйлигигә аласынин, муһакимә қилиш мәтингини түзүңлар.
- Мәтингә мавзу қоюңлар.
- Бу достларниң орнида силәр болсаңлар немә қилаттиңлар?

30. Диалогни рольларга бөлүп оқунылар.

Көлдики пажиә (Икки пақиниң диалоги)

- Немә дегөн паскина бу сулар! Яшаш мүмкин әмес, адәмләрниң биз билән кари йоқ. Кетәйли бу йәрдин.
- Товва, мошу көл өз вақтида таза, сүзүк болидиган. Адәмләр келип, тазилаپ күтәтти. Язлиги келип, чөмүлүп, белиқ тутатти.

- Һазирқи яшлар тәбиәткә бепәрвалиқ билән қаримақта. Адәмләр тәбиәтни паскинилаштурмақта.
- Бизниң санимизму азлап көтти. Өгөр бу жайдин көтмисәк, бизму қирилип кетимиз...
- Кетәйли, кетәйли. Лекин адәмләргө мәслиһәт берәйли.
- Келәчәкни ойлацлар, һәй адәмзат! Су тосмилирини тазилап туруцлар. Униңда яшаватқан жәніварларниң силәргө пайдиси тегәр.
- Бизни өлтүрмәңлар! Биз силәргө зиян қилидиган нашарәтләрни йәймиз. Өнді көттуқ, қачан көлни тазилай-ду, қайтип келимиз. Тәбиәтни қоғдаңлар!

- • Икки пақа немә сөвәптин көлдин кетип қалди?
- • Пақыларниң адәмләргө қандақ мәслиһәт бәргәнлиги һәккіде ейтиңлар.

 Бирәр вақиәниң, нәрсениң сөвәвини билдүрсө, у **муһакимә қилиш мәтинигө ятиду**.
Униңға адәттә **немишкә?** дегән соал қоюлиду.

19

Синтаксис елигә сәяһәт

- – Дилбәр, биз бұғын синтаксис елигә сәяһәткә чиқимиз.
- – Һасан, чүшәнмидим, синтаксис дегинимиз немә?
- – Синтаксис дегинимиз жүмлә түрлирини, шуның билән сөз бириқмисини, жүмлә әзалирини, уларниң мәналирини вә түзүлүшини қараштуриду.
- – Демәк, синтаксиснімү билиш зөрүр екәндә, Һасан. Биз уни билмәй туруп, өз пикримизни толук йәткүзүп, нутқимизни тәрәккүй әттүрүш мүмкін өмәс екән.

31. Схемиға көнүл бөлүңлар.

- Схемидики қайси мавзу силәргө тонуш екәнligини ейтىңлар.

32. Оқуңлар.

Айрилмас, Ислам, достлар, билән, Имран. Көриду, найванларни, улар, бәк, яхши. Қәпәздә, Ислам, бақиду, тотиқуш. Үгөтти, қисқа, Ислам, тотиқушқа, сөzlөрни. Пахлан, бар, Исламниң, дегөн, омақ, мөшүги.

- Чечилип көткөн сөzlөрдин жүмлә түзүп йезинлар.
- Мәтингө қандақ мавзу қоюшқа болиду?

33. Оқуңлар.

Бийил әтиязда найванатлар бегифа ейиқниң балиси билән маймун көлтүрүлди улар тезла достлишип көтти ейиқ балиси билән маймун бу йәрдики башқа найванлар биләнму инақ яшайды тиийин шахтин-шахқа сәкрәп ойнайды ширниң балиси дайым хушхой жүриду.

- Мәтингндә қанчә жүмлә бар екәнligини ениқлаңлар.
- Тиниш бәлгүлирини қоюп, көчирип йезинлар.

34. Рәсимгә диққет қилип қараңлар.

- Рәсимгә мавзу қоюп, мәтин түзүңлар.
- Мошундақ вақиә наятыңларда учриғанму? Сөзләп беринлар.

 35. Оқуңлар.

Дана үзни йорутар,
Ахмақ өзини қурутар.

Өз хәлқини сөйгөн,
Бәхти үчүн көйгөн.

Өмрүң мәңгү əмəс,
Нұнириң мәңгү.

Даналиқ сөзлөр,
Узақни көзлөр.

Аблиз Қезимов

- • Һәрбір мисрани тәһлил қилип, мәнасини чүшәндүрүңлар.

 Синтаксис – грекчө «түзүш, бириктүрүш, рәт» дегөн мәнани билдүриду. Һазирқи вақитта синтаксис тилемиздики сөз бирикмиси билән жүмлинин түзүлүшини, башқому алғаидилигини қараштуридиган грамматика саһасиниң бири.

 19

**Жұмлинин ейтилишиға
қарап бөлүнүши**

 36. Оқуңлар.

	«Сөзниңму сүйиги бар» дегөнни қандақ чүшинимиз? – Һәй, балилар, келиңлара Асимға ярдәмлишәйлук! «Яхши сөз – ташни ярап» дәйду даналар. Нава райи немә дегөн яхши!
	Дунияда интайин көп сирлар бар. Көчүрисиз, бу әйнәк сизниңкиму? Течлик мана шундақ муққадәс сөз!
	

- • Жұмлиләрни ейтилишиға қарап лайқлаштуруңлар.
• Хәвәр жұмлиләрниң мәнасини чүшәндүрүңлар.

 37. Оқуцлар.

Ярдәм

Тәнәпүс болди. Китапханига йеци китаплар көлди.

– Балилар, китап тошушқа ярдәмлишицлар, – деди китапханичи. Биз китап тошушқа ярдәмләштуқ. Китапхана йоган, кәң, йорук. У йәрдә китаплар көп. Қоңғурақ челинди. Биз синипқа кирдүк.

– Рәхмәт, балилар, – деди китапханичи.

- Өзәңларниң мәктебидики китапхана һәккүдө сөзләп бериллар.
- Силәр қандак китапларни елип оқыйсиләр?
- Хәвәр жұмлиләрни соал жұмлигө айландуруп ейтицлар.

 38. Оқуцлар.

Уга

Бұк дәрәқтө жұп уга,
Қалған еди күзлүги.
Тунжა баһар қүшшлири,
Келип шуни издиidi.

Ялғуз уга қиши күни
Вәйран болған боранда.
Кинәр һели* қүш шуни,
Көрсөм дегөн арманда.

Мәшүр Жәлилов

- Қүшниң қандак армини бар екәнлигини ейтицлар.
- Шеирни жұмлә шәклигө көлтүрүп йезинлар.

 39. Берилгөн мавзуларни оқуңдар.

Саламлишиш
Хошлишиш
Телефонда сөзлишиш
Кочида йеқин адими
билән учришиш
Кәчүрүм сораш

- Жұқуридики мавзуларниң бирини сәһниләштүрүңдар.
- Савақдашлырыңдар билән топқа бөлүнүңдар.
- Жұмылинин қайси түрини көпірек қолланғининдерни ейтиңдар.

 40. Оқуңдар.

1. Өссаламу әлләйкүм, женим бова!
2. Балилар, дәристә дикқатчан болуңдар!
3. Насанжан, хапа болмиғин, сениң билән театрға баралмаймән?
4. Бұғұн истираһәт бегиға барайли?
5. Апа! Маңа қочақ елип бериңа!
6. Яхшилиқ йәрдә қалмайду.

- Жұмылліләрдики хата қоюлған тиниш бәлгүлирини түзитип, чирайлық көчирип йезиңдер.
- Қандақ хуласә чиқардыңдар?

 21

Жұмылинин баш әзалири

 41. Схемига көңүл бөлүңдар.

- Жұмылинин баш әзалири нәққидә немә билгиндерни ейтиңдер.

42. Жәдвөлгө дикқет қилиндар.

...	окуди.
Ямгур	...
Нахша	...
...	ясиди.
...	көчәрди.
Булбул	...

- Көп чекитлөрниң орниға лайиқ сөзлөрни қоюп, жүмлә түзүп йезиңдер.
- Жұмиллөрниң баш әзалириниң астиға сизиңдер.

43. Оқуңдар.

Әтиязлиги иссиқ жайлардин пәсиллик қушлар учуп келиду. Андин улар уга селишқа баштайтын. Бәзибир қушлар қелин чөплөрниң арисига, бәзилири дәрәқ учига уга салиду. Айрим қушлар биз ясиган угиларға кирип яшайды. Қалиғач угисини өзи салиду. Угисини лай, саман, чогалар билән яшайды. Қалиғач өз угисига қайтип келиду. У адәмләргө йекин яшиғанни яхши көриду.

- Жұмиллөрниң баш әзалирини сизип, чирайлиқ көчирип йезиңдер.

44. Оқуңдар.

Икки дост

Нәрмәтләйду Бәхитжан,
Агиниси Муратни.
Чүнки хошна инақ бол,
Улар йекин туратти.

Оқуш, ишта һәммиғә,
Дайым яр вә йөләкти.
Бар нәрсиниң жәпасин,
Тәң иккигө беләтти.

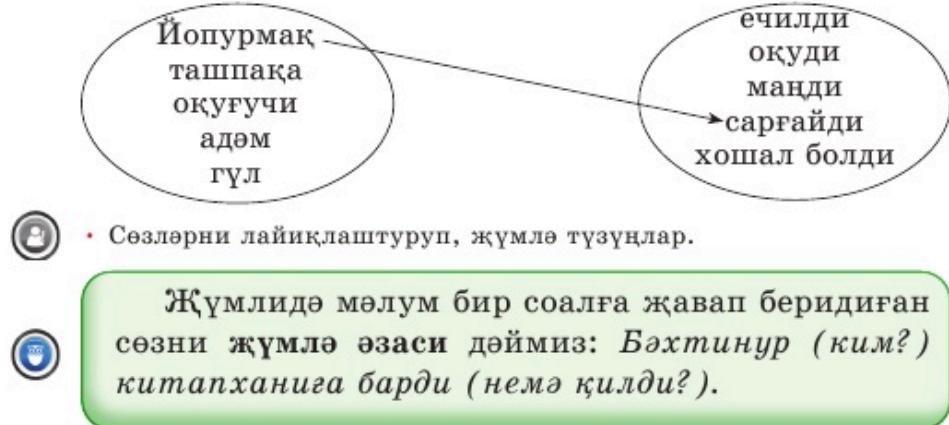
Дост, инақниң қәдрини
Улар яхши биләтти.
Рәхмәт ейтип қерилар
Мектәпкиму келәтти.

Багдат Баратов

- Икки дост һәккүдә қандақ пикир ейтқан болаттиңлар.
- Шеирни жұмлә шеклигө кәлтүрүп йезиңлар.
- Жұмлә ичидики баш әзаларниң соалини йезиңлар.

45. Дүглекчиләргө дикқәт қилиңлар.

22 Жұмлининә әгәшмә әзалири

46. Схемига көңүл бөлүңлар.

- Жұмлининә баш әзалири һәккүдә немә билгиниңларни ейтисиңлар.

47. Оқуцлар.

Өзиз достлирини меһманга чақырди. У достлиридин көплигөн соғиларни алды. У барлық савақдашлирига наһайити рази болди. Достлири Өзизгө рази болди.

- Қеник қара hәриплөр билән йезилған сөzlөргө соал қоуп, әгәшмә өзани ениқлаңдар.
- Ениқланған өзаниң астиға сизип, чирайлық көчирип йезиңдар.

48. Оқуцлар.

Төле

Төле кичигидинла өмгөкчан, көйүмчан, нечкимгө яманлық құлмайдиган, нечкимгә қәриздар өмәс, бәлки қолидин кәлсә, өз өмгиги билән өзгигә ярдимини аймайдиган жигит еди. Уму урушқа кичик туруп атланды. Жәң мәйданиниң наһайити еғир жайлирида жүрди. Өзи охашад дій, өмгөкчан, хәлиқләрниң оғул-қизлириницә жаллатлар* қолида азап-оқубәтлөрни* чекиватқанлигини, ейтқусиз дәрижидә қансирап қийниливатқинини көрди.

Кожа-Ахмет Қурман

- Мәтингдин Төле һәккідә билгиниңларни сөzlөп беріңдар.
- Ениқлигүчиларни тепип, атап беріңдар. Дұрус екәнлигини дәлилләңдар.

49. Оқуңлар.

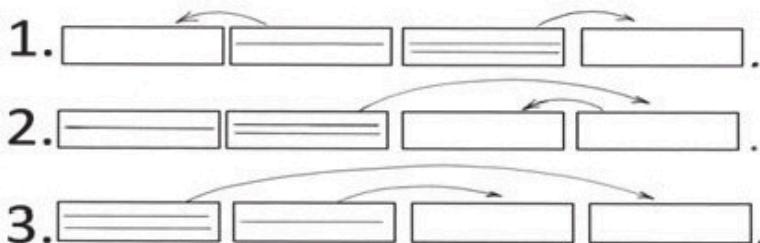
1. Интизар китапни илдам оқуйду. 2. Оқыгучилар өмлишип ишлиди.

3. Тұнұғұн биз театрға бардуқ. 4. Улар дәрисликлирини житмай, таза тутиду. 5. Қалигачлар күздә иссиқ жайларға учуп кетиду. 6. Ямғур қаттиқ яғди.

- Жұммиләрни чирайлық көчирип йезип, наләтниң астиға сизиңлар.

50. Схемиларға диққет қилиңлар.

- Схемиларға бағылқ җұммиләрни түзүңлар.

Жұммидә баш өзаларни яки бир-бируни толуктуруп, ениқлап көлгөн өзалар өгәшмә өзалар дәп атилиду.

23

Бирхил өзалар

51. Схемига диққет қилиңлар.

БИРХИЛ ӨЗАЛАР

Жұммидә бирла соалға жавап болуп келиду.
Мәсілән: *Айнисәм, Дилбirim, Мерванәм – бир синипта оқуйды.*

Бир-бири билән аһаң (интонация) арқылық бағлинип келиду. Улар бир-биригө бекінмайду.

- Схемига асаслинип, бирхил өзаларға мисаллар көлтүрүп ейтиңлар.

 52. Жұмлиләрни оқуңдар.

Бирхил өзалиқ муреккәпләшкән жұмлиләр:

1. Асим, Қасим вә Полатлар ветеранларға гүлдәстиләрни бәрди.
2. Оқуғучилар дәристә язди, оқуди һәм сөзлиди.
3. Әмгәк дәрисидә тоқушни, тикишни, тамақ етишни үгәндүк.
4. Мәктивимизниң кәң вә йорук синиплирида билим алимиз.
5. Һойлиларда, кочиларда, тағларда рәңму-рәң гүлләр ечилған.

- • Бирхил өзалиқ муреккәпләшкән жұмлиләрни көчирип йезиңдер.
- Қайси бирхил өза билән муреккәпләшкәнлигини тепип, астига сизиңдер.

 53. Оқуңдар.

1. Оқуғучилар һәммә жайда: **өйдә, мектәптә, кочида** әдәплик болуши керек. 2. Турсун, Долқун, Омақ – һәммиси синипимизниң үлгілик оқуғучилири. 3. У дутар, равап, тәмбір, скрипка челип, нахшиму ейтидиган. 4. Үйғур әтләслири көпирәк қызыл, көк, сериқ, маш, қара, зәйтүн рәңлиридә бойилиду. 4. Бригадидики илгар деҳанлар Зиләйхан Гайитова, Молдәхмәт Смағолов, Нурхан Қожахметова, Мухнұл Розиев, Мәхсүм Аюпов, Байжума Суанбаев вә башқылар һәр гектар йәрдин йүз центнердин ашуруп һосул елип, наһийә бойичә илгарлар қатарини толуқтурды.

- • Пәкәт бирхил исим билән муреккәпләшкән жұмлиләрни тепип йезиңдер.

 54. Оқуңлар.

1. Қалигачлар ... билән озуклиниду.	Шир, бөрө, түлкә нефтьқа, газға, көмүргө йә театрға, йә циркқа чивин, паша, кумутилар гөш, май, яғ
2. Сийирдин ... алиду.	
3. Қазақстан ... бай.	
4. ... – жирқүч наиванлар.	
5. Биз ... баримиз.	

- • Жұмиліләрни лайиқлаштуруп оқуңлар.
• Муреккәләшкән бирхил әзаларни ениқлаңлар.

 55. Мәтингни оқуңлар.

«Бағни бақсаң, бағ болур, патман-патман яғ болур» дегендәк, бовамниң әмгиги бошқа кәтмәтти. Бовамниң бегида 20 түп өрүк, 10 түп алма, яцақ, гилас, үзүмниң бирнәччө түри, қисқиси, барлық көчәтләр шах-шехини көтирәлмәй мевисини берәтти. Бақисини ейтмиғанниң өзидә, йәнә гилас, алма, хорма, әнжир, чилан, өрүк, долана, шаптула, нәшпүт, үзүм, җигдә, бадам көчәтлири бар. Момамниңму өзиге чушлуқ «егилиги» бар. Улар — жұсәй, чицәй, бәсәй, редиска, почак, жаңду, помидор, тәрхемәк, лаза вә һаказилар.

- • «Бағни бақсаң, бағ болур, патман-патман яғ болур» дегенни чүшәндүрүңлар.
• Мәтингни чирайлық көчирип йезип, бирхил әзаларниң астины сизиндер.

Баш вә әгәшмә әзаларму жұмлининң бирхил әзалири болуп келиши мүмкин. Бирхил әзалар санаш аһаңи билән ейтилиду.

 56. Оқуңлар.

Көрүк

Нуршидин билән Нурванәмләрниң өйиниң түвидин бир кичиккинә булақ еқип өтиду. Булақ болғанда қандак демәмсиз? Сүйи балдәкла татлиқ. Шилдир-шилдир еқишиниң өзи шох гөдәкниң күлкисини өслитиду. Йәқиқәтәнму, шу булақниң тинимсиз шилдирлиши униң өтрапида шат-шадиман*, у яқтın бу яқقا сәкрөп, ойнап-күлүп жүргөн балиларниң күлкисигө улишип, бар наятниң қизигини көрситип турғандәк. Буниң өзи hәрбир жанға hәзүр бегишлап, өзигө мәптүн* қилидигиничу, техи!

Қожа-Ахмет Курман

- Мәтінниң мәзмунини қысқычә сөзлөп бериңлар.
- Көчирип йезип, баш өзаларниң астиға сизиңлар.

57. Оқуңлар.

Кишилик алақыдә миннәтдар болушни билидиган адәм башқыларниң hәрмитигө еришиду. Сиз бирәвгә халис ярдимицизни қылғанда, униң ләвзидин «Рәхмәт, сизни аварә қилип қойдум», – дегән бир еғиз сөзини аңлисициз, кәйпиятициз көтирилип, хүш болуп қалисиз. Чүнки у сиздин миннәтдар болди hәм разилигини сәмимийлик билән ипадиди. Құнләрниң биридә, сиз ярдәмгә муһтаҗ болғанда, униңму қарап турмаслиги муқәррәр. Миннәтдарлық – алий пәзиләт. Сизни адимийлик сүпитетигө егө қилидиган мүһим шәрт. Миннәтдарлық сөзлири көңүлләрни сөйүндүрүп, жанларни яйритип, мәнир-муһаббәтни техиму чоңқұрлаштуриду. Кишиләрниң ярдимигө еришкәндә, уларға миннәтдарлық билдүрүш – әқлий савақ болуп-ла қалмай, адемниң инсанийлигини, өхлақ-пәзилитини

ипадиләйдиган хисләт болуп несаплиниду. Достум, баш-қиларниң миннәтдарлигини қобул қилипла қалмай, өзги-ләргиму миннәтдарлик билдүрүң! Қериндашлирицизга, савақдашлирицизга, достлирицизга тәшәккүр изнар қилишни һәргиз унтумаң! Чунки сиз уларниң қоллиши билән өсүп, çoң болдициз, пишип-йетилдициз! Уларга бар авазициз билән тәшәккүр ейтиң! Сиз билән тәң уларму бу миннәтдарлиқка сөйүнсүн!

- «Миннәтдарлик – алий пәзиләт» дегөнни чүшәндүрүңлар.
- Миннәтдарлик сөзлириниң қандақ тәсири бар екөн?
- Мәтиндін пәқәт толуктурғучиларни тепип йезиңлар.

58. Шеирниң иессиятлиқ оқуңлар.

Өстәң чапайли

Келиңлар, достлар, өстәң чапайли,
Хәтәрлик йәргә нава қақайли.
Бир тамчә суни зайә кәткүзмәй,
Алтун дан үчүн дава тапайли.

Өлдө нан болса, болиду нахша,
Йәрдә дан болса, болар нан – озуқ.
Берәр мол һосул пәрвиш қип бақса,
Өждатлар ейтқан «Йәр – алтун қозуқ».

Мәшүр Жәлилов

- Шеирниң һәрбир куплетини тәһлил қилиңлар.
- Шеирниң иккінчи куплетини ядқа йезиңлар. Егинаң астини сизиңлар.

59. Рәсимгә диққәт қилиңлар.

- Рәсимгә мавзу қоюп, тәсвирләш мәтинини йезиңлар.
- Қандақ? соалиға жавап беридиган сөзлөрниң астига сизиңлар.

60. Оқуңлар. «Келишимән, келишмәймән» усули билән орунлаңлар.

№	Пикирләр	Келишимән	Келишмәймән
1	Аяқлашқан ой-пикирни билдүридиған сөз яки сөzlәр жигиндисини жұмлә дәп атайду.		
2	Жұмлиләр пәкәт баш өзалардин түзүлиду.		
3	Баш өзалар дәп егө ве хөвөрни атайду		
4	Жұмлининә егисиниң астиға икки сизиқ сизилиду.		
5	Егининә иш-һәриkitини билдүридиған жұмлә өзаси хөвөр дәп атилиду.		
6	Жұмлининә баш өзалири жұмлининә грамматикилиқ асасини тәшкіл қилиду.		
7	Жұмлә асасини _____ бәлгүләйду.		

- Жұқуридики пикирләр тоғриму?
- Хаталирини чүшөндүрүш учун, дәліллириңларни ейтіңдер.
- Жұмлә асасини _____ бәлгүләйду дегендеген пикирни чүшөндүрүңдер.

Дұм көрүлгөн мәтингин оқайли

Baqqasun kennis, aankomt en heeft goede vooruitzicht.
Оған индеңдер, киңиң өзөң үзекеп ғанаң мәрзипандың ежелден.
Dy kennisverhaal, kwaan erve uweendiging en goed.
Пинн ежин, ниның ең күнүн. Аның көзиниң түнгизе көнүн.
Annen een opdracht om te vertellen wat de volgende dag is.
Аның көзиниң түнгизе көнүн. Аның көзиниң түнгизе көнүн.
Annen een opdracht om te vertellen wat de volgende dag is.
Аның көзиниң түнгизе көнүн. Аның көзиниң түнгизе көнүн.

Annen een oproep om te vertellen wat de volgende dag is?

- Силәр ата-анаңларга қандақ ярдем берисиләр? Мисаллар көлтүрүп ейтіңдер.

III бөләк

МӘДӘНИЙ МИРАС

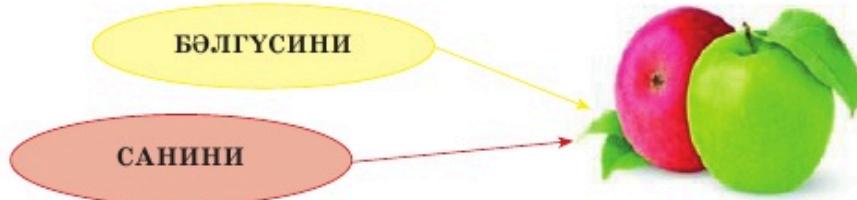

- Дилбәр, һәрбир хәлиқниң өзигә хас мәдәнийити, миллий урпадити, ана тили можут болуп, шулар арқылы һәрбир милләтниң аланидиликлирини байқашқа болиду өмәсму.
- Раст дәйсән, Һасан, хәлқымиз көпқырлық мәдәний байлыққа егө болған қедимий милләтләрниң биридур.
- Йә, миллий қәдрийәтлиrimiz ана тилимиз билән биллә бүгүнки өвлатқа йетип кәлди. Уларни пухта үгиниш вә сақлап қелиш бизниң дәп билимән.
- Дилбәр, «Мәдәний мирас» бөлүми арқылы ана тилимизниң қайси сирлирини үгинимиз, ейтица?
- Тилимиздикى мурәkkәп сөзләрниң хилму-хиллигини биливалимиз;
- Уларниң ясилиш йоллирини үгинимиз;
- Сөз вә сөз бирикмилирини орунлуқ пайдилинишни қараштуруп, тил байлигимизни көңәйтимиз;
- Көп мәналиқ, қарши мәналиқ (зит) сөзләр һәм шундақла мәнадаш сөзләрни қараштуримиз;
- Ой-пикримизни изһар қилиш үчүн, аддий вә қошма жүмлиләрни түзүп, нутқимизниң чүшинишлик вә рошән болушиниң қаидилирини риважландуримиз.

25

Сөз бирикмиси

1. Диққет қилиндар.

- Қандақ сөzlər қатари чиқти?
- Улар берилгөн жисимниң намиға қандақ ениқлиқни бөрди?
- Сөzləрниң бу қатарини немə дөп ейтишқа болиду?

**Жүмлидикى
сөzlər
бир-бири билən
баглинин,
сөz бирикмисини
насиl қилиду.
Мәсилən, қизил
алма, пайдилик
таам, чирайлик
язмақ.**

Сөz бирикмиси бирərnərsиниң ениқ на-
мини аташ үчүн бир-бири билən бағланған
икки сөздин түзүлиду: *қизил алма, татлиқ
алма, йоган алма* вə б.

Сөz бирикмиси баш вə өгəшмə əзадин түзү-
лиду. Баш əза стрелка арқылы көрсити-
лиду. Мәсилən,

иенi кейнək, дəптəргə язмақ, көк асман.

Сөz бирикмисидə соал баш əзадин өгəшмə
əзага қойилиду.

қачан?

Мүэллім бүгүн қышлар һәккүйдə сөzləp бəрди.

Өгəшмə əза баш əзага мəна жəhəttин яки
сөz түрлигүчи қошумчилар, яки билən,
һәккүйдə, үчүн охшаш сөzləрниң ярдими
билən бағлиниду.

2. Рәсимгө көңүл бөлүңлар.

- Қандақ сөз бирикмилири түзүлді?
- Ейтилған сөз бирикмилиридә баш вә əгәшмә əзани айрип көрситицлар.
- Мошу сөз бирикмилирини пайдилинип, бирнәччә жүмлә түзүп йезицлар.

3. Оқуңлар.

1. Әдәбият, мирас*, рәссам, язгучи.

2. Бәдий әдәбият, мәдәний мирас, мәнір рәссам, атақ-лик язгучи.

3. Жамалдин Босақов – атақлық язгучи.

- Қайси қатардикі сөзләрни яздыңдар? Немишкө?
- Өтөшмә əзаниң хизмети немідө дәп ойлайсиләр?
- Пәкәт сөз бирикмилирини көчирип йезиңдар.

4. Мәтингни оқуңлар.

Ана тилим – дана тилим

Үйгур тили арқылы үйгурниц тарихи сөзлиниду. Чүнки тил – у тарих, тил – у хәлиқ. Тил йоқиган күни уларниц һөр иккиси йоқайду. Өждөтлар қалдурған бебана ғәзнимиз*, роний байлигимиз, миллій гуруримиз* – ана тилимизни сақлап қелиш һәммимизниц вижданий борчи*.

Патигүл Мәхсөтова

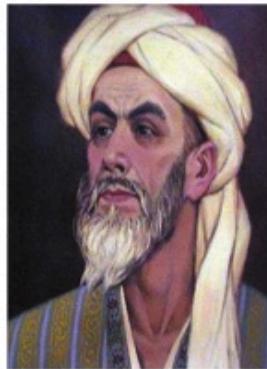

- Биринчи жұмылниң грамматикилиқ асасини тепиңлар.
- Жұмылниң егиси билән кәлгән сөз бирикмисини тепиң йезиңлар.
- Баш вә əгәшмә əзалар қандақ бағлиниватиду?
- Жұмылниң хәвири билән кәлгән сөз бирикмисини тепиң йезиңлар.
- Хәвәр билән кәлгән сөз бирикмилири қандақ бағлиниватиду?

5. Шәхсләрниң рәсимилиригә диққәт қилинлар.

Аманнисахан

Йұсуп Хас Нажип

Ипархан

- Бу кишиләр һәккүдө nemə eйталаيسиләр?
- Тарихий шәкс дәп кимни аташқа болиду?
- Мәдәний мирас егилири дәп кимни аташқа болиду?
- Йәне қайси улук намайәндиләрни билисиләр?
- Өзәңлар бирәр улук инсанни таллап елип, публицистикилиқ стильда ижадий иш йезип көрүнлар.

26 Аддий вә қошма жұмлиләр

6. Схемига көңүл бөлүнлар.

- Схемига бағылқ қаидә чиқирип ейтиңдар.

7. Оқуңлар

Мақаллар

1. Таққа чиқмиғичө, долана йоқ.
2. Бағда гүл болмиса, булбул келип сайримас.
3. Адәм өмгөк билән көрүнөр.
4. Бәл егилмәй, көтөк йерилмас.

- Ындер мақалниң грамматикилиқ асасини төпип, көчирип йезиңдер.
- Уларниң сани бирдәк болдыму? Немишкә?
- Бир грамматикилиқ асастың түзүлгөн жұмылни немә дәп атайды?
- Мақаллар немигө тәрбийиләйду?

8. Ресимләргө көңүл бөлүңлар.

- Жүкүрида берилгөн бағлиғучиларни пайдилинип, бирнәччә аддий вә қошма жұмылғанын түзүп йезиңдер.

- Өдәплик балиларниң қайси хисләтлирими есіңдерге алдиңдар?

9. Оқуңлар.

Уйгурларниң гүл мәдәнийити

Уйгурлар – гүлхумар хәлиқ. Уйгурларниң урп-адәтлири, адәм исимлири, нахша-қошаш қатарлық хәлиқ еғиз өдәбият вә башқа мәдәнийәт паалийәтлиригө нәзәр салсақ, гүлниң уйгурлар турмушыға choңкур сицип көткөнлигини һис қилишқа болиду.

Гүлни сөйүш өнъөнисини уйғур аяллириниң кәштичилек қолхүнөр сәнъитидинму рошән көргили болиду. Миң жиллардин буян гиләмләр, тәңлимәт*, кигизләргө һәрхил нусхилири чүширилидиганлиги һәммигә аян. Манир уйғур һүнәрвән, бенакарлири өй-имарәт тамлири, бена пешайванлириниң түврүклири, торус, ишикләргө һәмдә шкаф, сандук қатарлик өй жиһазлиригimu көркәм гүл нусхилирини чүшириду.

Muhәmmət Shähniaz

- Мәтингә нәччә жүмлә берилгән?
- Аддий жүмлиләрни төпип йезиңлар.
- Бир жүмлә асасидин түзүлгән жүмлиләрни немә дәйду?
- Икки яки униндин көп жүмлә асаси болсичу?

10. Рәсимләрдики нәрсиләрни атаңлар.

- Қандақ сөзләрни ейттиңлар?
- Улар силәрниң наятиңларда учрашқанму?
- Нәрсиләрниң умумий бәлгүси немидә дәп ойлайсиләр?
- «Тонур» мавзусига инша йезиңлар.

27

Сөз. Көп мәналиқ сөzlər

11. Жұмлаларни оқуңдар.

Кулақ ағриганиң алдини елиш үчүн, шәхсий гигиена қаидилирини сақлаш керек.

Йеңи кориниң қулиғи қызимайдыган материалдин ясалған екөн.

- Қениң қара һөріплөр билән берилгөн сөzlərни чүшөндүрүңдар.
- Қайси жұмлудың қулақ сөзи өзиниң өсли мәнасида берилгөн?

Сөз өзиниң өсли мәнасида көлсө, сөзниң удул мәнаси дәймиз. Ағыз бошлуғини күнігө бирнәччә қетим тазилап турған дурус.

Сөzlərniң
удул вә көчмө
мәнада ишли-
тилишини көп
мәналиқ сөzlər
дәп атайду.

Сөзниң өсли мәнаси
башқа йеқин мәнада
пайдилиниса, сөзниң
көчмө мәнаси дәймиз.
Дадам әтигендін
бери тонурниң ағзини
сугап қоюшни ейтқан
еди.

12. Мәтінни дикқет қоюп оқуңдар.

Талантлық рәссам Фази Өһмәд 1933-жили Қәшқәр шәһиридә дүнияга көлгөн.

Үйгур рәссамчилиқ асми-нида упукни қуяштәк йорутуп турған бүйүк һәм тәдбиркар* ин-сан һәққидә қалем тәвритишиңиң қанчилик мурәккәп вәзипә

екөнлигини сезип, хиял деңизига чөктүм.

«Бу өжайип тиришchan, көң сөвийилик, нармас адәм иjәдий байлиқ, илham булигини нәдин алидиганду?» – деген соалниң туғулушы тәбиийдур. Мениңчә болса, қувәт

билән илһам булиғи – «Куча қызил миң өйлиридики» мәжүзә канда, һармаслиғи – жүригидики вәтәнпәрвәрликтә.

Фази Өһмәд атақлық рәссам, дөлөт әрбаби, һәйкәл, там рәсим, чатма рәсим, яғач ойма рәсим, китап графикиси вә өрәпчә, уйғурчә һөсни хәттатлиқ саһасида өмгәкләрни яритиш билән биллә өдәбияттиму камаләткә йәткән.

Абдуллам Самсақов

- Мәтиң ким һәккідә йезилған екән?
- Униң кәспи немә?
- Мәтингидиң көчмә мәналиқ сөзләр бар жүмлиләрни көчирип йезиндер.

13. Рәсимләрдиң нәрсиләрни атаңдар.

- Нәрсиләрни умумий нам билән ейтиңдар.
- Шәхсий гигиена дегендеги қандак чүшинисиләр?
- Мошу сөзләрниң удул вә көчмә мәналирини пайдилинеп, жүмлә түзүп йезиндер.

14. Оқуңдар.

Тил. Ачқуч. Тұгуулмақ. Жиғмақ. Еғир. Көрүк. Чечәк.

- Берилгән сөзләрдин жүмлә түзүп йезиндер.
- Уларниң удул мәнасини бир, көчмә мәнасини иккى сизик билән көрситиндер.

15. Шеирни һиссиятлиқ оқуңдар.

Уйғурларни тонуштурууш

Жиғип жүргөн дуниясини тойға дәп,
Төкүветәр меһман кәлди өйгө дәп.
Десәң әгәр чүшәнмәстин: бу қандак?
Билип қойғин, уйғур дегендеген мошундақ.

Уйгурларниң қоли алтун, көңли – гүл,
Бағ-бараксан улар турған дәшти-чөл.
Достқа дегөн меһри очуқ, көңли ақ,
Билип қойғин, уйгур дегөн мөшүндәк.

Уйгур дегөн яхшилиққа яралған,
Билим-илми жаһанғиму таралған.
Оқ орнида һемишәм гүл үнсүн дәп.
Әмгөк қылар инсан аман болсун дәп.

Илия Бәхтия

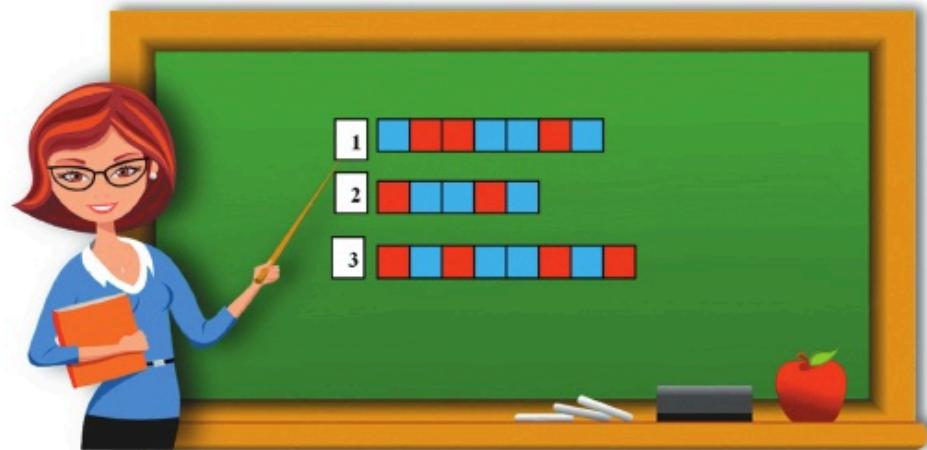
- Көп мәналиқ сөзлөрни тепиңлар.
- Уларниң мәнасини чүшәндүрүңлар.
- «Уйгурларниң меһман күтүш қаидилири» мавзусида ижадий иш орунлаңлар.

28

Мәнадаш сөзләр

16. Рәсимгә көңүл бөлүңлар.

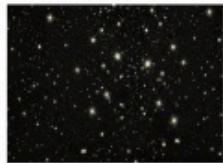

- Сүрөттө қайси кәсип егиси тәсвирләнгөн?
- Кәсип намини һәрхил сөзлөр билән ейтиңлар.
- Ейтилған сөзлириңлар тахтидике тавушлуқ схемига тоғра көлдиму?
- Уларниң мәнаси һәққидә немә ейтишқа болиду?
- Сөзлөрниң һәрхиллиги уларниң мәнасини өзгәрттиму?

Ейтилиши вә йезилиши һөрхил, амма мәнаси бир-биригә үеқин сөзлөр мәнадаш (сионим) сөзлөр дәп атилиду.

Бир-биригә синоним сөзлөр бир сөз түркүмігә айт сөзлөр болуп келиду. Мәсилән: *Батур, палван, күчлүк – сүпәтләр, бузуш, сундуруш – пейллар, йеза, мәнәллә, сәһра – исимлар*.

17. Берилгән нәрсиләрниң санини ейтиңдер.

- Уларниң санини қайси сөзлөр билән ипадиләп бәрдиңдер?
- Уларниң ейтилиши бирхилму?
- Бу сөзләрни мәнадаш сөзлөр дәп ейтишқа боламду? Немишкә?
- Мошу сөзләрни дәптириңдерга чирайлық йезиндер.

18. Мәтинген оқуңдар.

Үйгур допичилиги һәккىде

Уйгурларниң баш кийимлири узақ тарихий дәвирләрни бесип өтти. Уйгурларниң кийим-кечәк, баш кийимлири ичидө әң өтиварлық, чирайлық, нәпис, көркөмлиги, яришимлиги (бөк) допилар болуп несаплиниду. Шинҗаң Ижтимаий пәнләр академиясиниң тәтқиқатчиси Абдурәһим Һәбибулла «Уйгур этнографияси» дегендә китавида: «Бөк (допа) вә униң шәкли һөрхил... допа адәттики сидам жип рәхт вә рәндәр сидам рәхттин тикилиду.

Униң түриму көп. Мәсилән, шапақ допа, чимән допа, гиләм допа, бадам допа, алтун қадақ допа, үнчә допа, тажирик допилар...» дәп уйгур допишлири һәккидә мәлumat бериду. Допиларниң тикилиши, сөнъити алайын айрилип туриду. Һазиркүн уйгур допишириниң түри 25 хилга йетиду.

Tурсун Қанхарий

- Уйгур миллий кийимлири һәккидә немә билидигиниңларни ейтиңдер.
- Қениң қара һөрипләр билән берилгән сөзләрниң орниға мәнадаш сөзләрни қоюп, көчирип йезиндер.

19. Оқуңлар.

1. Илдам, тез, иштиқ, маңмақ, чапсан
2. Қисқа, калтә, жирақ
3. Бәңваш, шох, тәртиплик
4. Тәртипсиз, яхши, өдәпсиз
5. Қоғдимақ, сақлимак, сәкримәк
6. Хошал, хүшкәйпиятлиқ, хүшхой, хапилиқ
7. Бузуш, сундурууш, гумран қилиш, ясаш
8. Чирайлиқ, гөзөл, йеқимсиз, көркөмлик
9. Үялчақ, тартинчақ, номусчан, йеқимлиқ
10. Жұгач, мөмүн, сөзмән

- Һәр қатардин артуқ сөзни тепицілар.
 • Өзәңлар халиған қатардикі синоним сөzlәрни пайдилинип, жүмлө түзүп йезиңлар.

20. Оқуңлар.

Гәплөшмәк, ...,

Пана, ...,

Шамал, ...,

Биләрмән, ...,

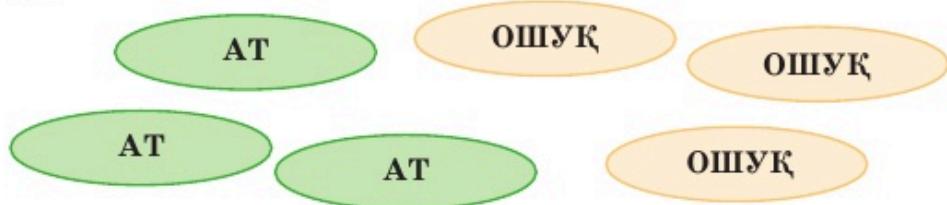
Жиғлимақ, ...,

- Синоним сөzlәр қатарини давамлаштуруңлар.
• Өзәңлар йәнә бирнәччә мисал кәлтүрүп, жүмлө түзүңлар.

29

Ahaңдаш сөzlәр

21. Сөзниң һәрхил мәнасини көрситиңлар.

- Сөzlәрниң ейтилиши өзгәрдиму?
• Йезилишичу?
• Уларниң мәнаси бирдәкму?

Ейтилиши вә йезилиши охшаш, лекин мәнаси бир-биригә охшимайдыган сөзләр аһаңдаш сөзләр (**омонимлар**) дәп атилиду.

Йезида йеңи ат қораси селинди. Манинур һәдиниң нәврисигә ат қоюш мәрасими шәнбә күннегә бәлгүләнгән екән. Допни чәлләп ат.

22. Жұмлиләрни оқуңдар.

1. Базарда бир бағ жүсәйниң бағаси әллик тәңгә болупту. 2. Бу жили Йосман ака йәтмиш яшқа толған еди. 3. Арида бурун болмиса, у көз бу көзни йәйдү (*Мақал*). 4. Мални бақсаң, ағиз-бурнуңни май қилиду (*Мақал*). 5. Етизиқта тавуз-қоғунларни үзүш ишлири башлинип кәтти. 6. Партида дурус олтирип, чирайлық яз. 7. Кишиниң нәрсисини рухсәтсиз алма.

- Тұзулған жұмлиләрни селиштуруңдар.
- Қениң қара һәриплөр билән берилгөн сөзлөр омоним хусусийитигә егө болдыму?
- Қениң қара һәриплөр билән йезилған сөзләрниң башқа мәнасини көлтүрүп, жұмлиләр түзүп йезиндер.

23. Тепишкақтарниң жағавини тепиңдер.

Туар мәғрур көк-пәләккә тақап баш,
Баһар кәлсө «көзлиридин» ақар яш.

Өзи шундақ жугач жәнівар,
Семизлиқни қуйруққа жигар.

Ағзида нәччә йүз чиши,
Бирни икки қилмақтур иши.

Аблиз Ғезимов

- Ейтилған сөзләрниң омоним болалайдиганлигини дөлилләңдер.

24. Мәтингин оқуцлар.

Деханчилик

Үйгүрлар хелә бурунла шәһәрлишип, овчилик, чарвичиликтиң деханчилик, һүнәрвәнчилик кәспигө йүзләнгән. Улар бұғдай, арпа, қонақ, гүрүч, териқ, көк бурчақ қатарлық данлиқ зираәтләрни терип, териқчилик саймандырыны ихтира *қылған. Деханчилик саймандыри: сөрәтмә тахтай, тамақ, тулуқ, кәтмән, оргақ, ара, гүжәк, фәлвүр, мом яғач, шамалдұргұч, соңа қатарлықтың ибарәт.

Ашлик пишқан вақтида, кечиктүрмәй оргақ билән оруп, бағ қилип бағлиниду. Бұғдай орулуп, униң орнига қонақ терилиду.

Умумий мәңсулат сөдиқиси үчүн мәдрисә, мечитларға ондин бир бөлигини «өшрә»* қилип бериду. Андин йоқсулларға башқа теривелишқа йол қоюлиду.

(«Үйгүр урп-адәтлири» китавидин)

- Ата-бовилиримизниң қедимий кәспи һәкқидә ейтиңлар.
- Ейтилған қурал-саймандарниң намини биләмсиләр?
- Мәтингендә омоним сөzlәр барму? Уларниң мәнасини ейтиңлар.
- Башқа мәнасини көрситиңлар.

25. Йошурунған омоним сөzlәрни берилгән кодлар арқылы тапиңлар.

+	3	4	5
1	И	М	З
2	С	А	Р

Бириңчи сөз кодлири: 2 – 3, 1 – 3, 1 – 4

Иккінчи сөз кодлири: 2 – 3, 1 – 3, 1 – 5

Үчинчи сөз кодлири: 2 – 3, 1 – 3, 2 – 5

- Қандай сөzlәр чиқти? Уларниң омоним екәнлигини дәлилләндеңлар.

- «Көп қирлиқ, бир сирлиқ» дегенни чүшәндүрүп беріңлар.
- Мошу мавзуда миллій мәдәнийитимиздә өчмәс из қалдурған шәхсни таллап, мәтингин түзүп йезиңлар.
- Кейинки дәристә өз мәлumatиңлар билән бөлүшүшкә тәйярлиқ қилиңлар.

30

Зит сөзләр

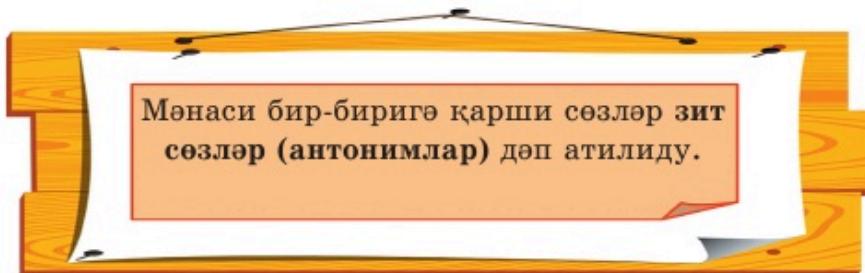

26. Келиңлар, ойнайли. Сөзләрниң әкси мәнасини ейтиңлар.

зиянлик –	ак –
иссиқ –	натограф –
татлиқ –	түзлүк –
сипайә –	орук –
өлүк –	непиз –
зәһәрлик –	ишләмчан –
лавза –	мейизлик –
өркилик –	
растчил –	

- Йәр қатардикى сөзләрниң биринчи һәриплирини қошуп оқуналар.
- Қандақ сөзләр чиқти? Зит сөзләр дегөнни чүшәндүрүп көрүнлар.
- Берилгән қаидә билән пикриңларни селиштурулар.

- Зит сөзләр немә үчүн керек дәп ойлайсиләр?
- Өзәнлар бирнәччә мисал көлтүрүңлар.

27. Оқуңлар.

1. Яш көлсө, ишқа, қери көлсө, ашқа.
2. Қоғунға оғри кирсө, хеминиму, пишшигиниму қоймайды.
3. Конини айисаң, йецига йетишистан.
4. Барда ая, йокта тақәт қил.
5. Ачлиқта тутқан қачаңни тоқлуқта ташлима.

- Мақалларниң мәнасини чүшәндүрүңлар.
- Мақалларни көчирип йезип, зит сөзләрниң астиға сизиңлар.

28. Сүрәтлөргө дикқет қоюп қараңлар.

- Адәмләрниң қайси хисләтлири берилгән? Улар яхшилиқта башламаду?
- Мошу сөзләргө зит хисләтләрни ейтеп, жүмлә түзүп йезиндер.
- **29. Сөзләр қатарини оқуңлар.**

Билим, дәптәр, қәләм, қалиғач, бағ.
Дәмлик, узун, соғ, тоқ, яхшилиқ.
Бир миң, сәккизинчи, үчтин бир.
Келиду, тиңшиди, бәрмәйду.

- Зит сөзләрни тепеп, қайси сөз түркүмигә аит екәнлигини ейтиндер.
- Қайси қатардики сөзләргө зит сөзләр кирмәйду.

30. Мәтинни дикқет қоюп оқуңлар.

Бағвәнчилик

Бағвәнчилик – уйгур тәбиитини характерләйдиган муһим бөлгүлөрниң бири. Уйгурлар олтирақлашқан һәрқандаң йеза-қишлақ, мәһәллиләрдә бүк-бараңсанлық бағлар болиду. Бу нал уйгурларниң турмуш адитидә деханчиликтин қалсила бағвәнчилик иккинчи орунда туридиган муһим егилик шәкли екәнлигини испаттайту. Мевә түрлириниң көплүгү, сүпитиниң яхшилиги билөн дунияға мәшһүр.

Йезиларда һәрбир аилә дегидәк бирәр етис қоғун-тавуз теришкә адәтләнгән. Үйфурлар қоғун-тавуз териштә урук таллашқа наһайити өһмийәт бериду. Қоғунчилар уруги бузулмиган сортлук вә тәмлик қоғунларниң уругини шу қоғунниң шапиғига елип, аптапта қурутуп, мәхсус сақлайду. Шу арқылы қоғунларниң йәрлик сортини өвлаттин-өвлатқа сақлап көлгән.

Мевиләрдин һәрхил пайдилиқ ичимликләрни тәйярлашму үйфурларниң қедимки адәтлириниң бири.

(«Үйгур урп-адәтлири» китавидин)

- Мәтин қайси стильда йезилған? Давамлаштуруңлар: тиришчан, уста, ..., ...;
- Зит мәналири көлгән сөзләрни ейтиңлар.

31 Мурәккәп сөзләр. Бириккән сөзләр.

31. Сөзләрниң ясилиш йоллирини чүшәндүрүңлар.

Иш – ишчи, ишләмчан, ишдаш; бағ – бағвән, бағвәнчилик.

Қарәрүк, Тәшкәнсу, әтиргүл, Алитағ, Сирдәрия, Алакөл.

Ағзи қулирига йәтмек (хошал болмақ), қосақ көпмек (хапа болмақ).

- Һәрбир қатардик сөзләрниң ясилиш йоллирини чүшәндүрүңлар.
- Дәрис мавзусиға қарап, өз пикриңларни ейтиңлар.
- Схемига бағылқ чүшәнгиниңларни ейтиңлар.

МУРӘККӘП СӨЗЛӘР – бирдин ошук сөз бирикмисидин ясилиду.

БИРИККӘН СӨЗЛӘР

ҚОШ (ЖҮП) СӨЗЛӘР

ҚИСҚАРТИЛҒАН СӨЗЛӘР

 32. Оқуцлар. Бириккән сөzlərniң ясилиш йолини үгиницлар.

Нур+жамал, Адил+жан, қара+яғач, Бай+Сейит,
гүл+таҗи+ғораз, сөвзө+рәң, Султан+қорған, Көк+тал,
Таш+Мұһәммәт, Яр+кәнт, Турсун+бұви.

- Сөzlərni чирайлиқ көчирип йезицлар.
- Бириккән сөzlər һәкқидә дурус жавапни таллавелицлар.

Бириккән сөzlər бириккіп
йезилициду

Бириккән сөzlər қошумчилар
арқылы ясилиду

Бирнәччә сөздин түзүлиду

Бириккән сөzlər қисқартылып
йезилициду

33. Оқуцлар.

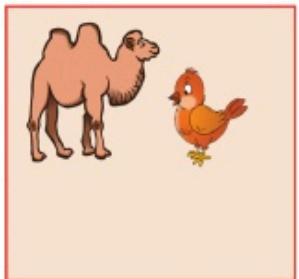
Ақ, сир, су, булақ, чим, дәрия, тәкла, кәнт, макан.

- Сөzlərni бириктүрүп, йәр-su намлирини һасил қилип, жүмлә түзүп йезицлар.

34. Ребусларни тепицлар.

- Йошурунған сөzни ениқлаңлар.
- Улар бириккән сөzlər қатарига кирәмdu? Ейтىңлар.
- Мошу найванлар һәкқидә әхбарат топлаңлар.
- Сөzləргө бағлиқ қисқа мәтин түзүңлар.

35. Рәсимләрдики нәрсиләрниң намини атаңлар.

- Бу сөзләрни бириккән сөзләр дейишкә боламду?
- Уларниң бириккән сөзләр екәнлигини дәлилләңгәр.
- Мошу сөзләрни дәләт тилига тәржимә қилиңглар.
- Сүнъий жисимлар намы билән бирнәччә жүмлә түзүп йезиңглар.
- Йәнә қандак топларга бәлүшкә болиду?

32

Бириккән сөзләрниң имласи

36. Оқуңлар.

Алтә +әй=Алтәй
Роза+ахун=Розахун

Бириккән
сөзләрниң
имласи

Топа +гүл= топигүл
Айша+бүви=Айшибүви

- Бириккән сөзләрниң имласига бағлиқ нәччә аләнидилек байқидиңлар?
- Қайси тавушларниң новәтлишип кетишини байқидиңлар?
- Хуласә чиқирип көрүңлар.

37. Оқуңлар.

1. Өтиязниң күнидин қалдиг – жилдин қалдиг (Мақал).
2. Африкилиқ төгиқүшниң илдамлиги 70 км/с болуп, егизлиги 270 см, егирилиги 150 килограммгичә бариду.

3. Фастапан – лаләгүлләр топига киридиган көп жиллик өсүмлүк. 4. Қизилқұм чөлиниң үчтін бир бөлиги Қазақстан йеригө тәәллүк. 5. Алитағниң шималий етәклириде Или Алитағ миллий тәбиий парки орунлашқан. 6. Һасан йецидин туғулған тайчиғига Аққашқа дәп ат қойди. 7. Ақ рәңлик гүлләрдин тизилған гүлдәстә тазилиқ, паклиқни, серик рәңлик гүлдәстә – йеци һис-туйгуни, қызил рәңлик гүлдәстә – муһәббәтни, чәйзириңлик гүлләр дәстиси ишәнч вә вапалиқни билдүриду.

 • Жұммиләрни көчирип йезип, бириккән сөзләрниң астига сизиңдер.

 38. Оқуңдар.

Тәклиматкан. Партидаш. Чәйзириң. Ләйлиқазақ.
Қарөрүк.

Бириккән сөзләрниң би- ринчиси созуқ тавушқа аяқлишип, иккінчиси созуқ тавуштың башлининп бириккәндә, биринчи созуқ тавуши чұшуп қалған.	Бириккән сөзләрниң бири- чиси а , ә созуқ тавушига аяқлишип, иккінчиси ұзук тавуштың башлининп бириккәндә, а , ә тавушлири и тавушига өзгөргөн.
?	?

 • Берилгән бириккән сөзләрни төвөндикі тәләп бойичә бөлүп ейтиңдер.

 39. Оқуңдар.

Гүлдәстә, қаригожа, Гүлбахар, әлликбеши, төгиқуш, Ақсу, Тиливалди, Бойнақ, Қарғаяпилақ, Сетивалди, башке-сәр, Қариторук, қизилқұм, Йәттишәр, елипқачар, Ақтөш.

1. Исим+исим:
2. Сұпәт+исим:
3. Исим+пеил:

4. Сан+исим:
5. Пеил+пеил:
6. Исим+сүпәт:
7. Сүпәт+сүпәт:

- Бириккән сөзлөрни түзүлүшигө қарап, топларға бөлүп йезицлар.

40. Мәтінни оқуңлар.

Йәттисуда уйгур йезилириниң пәйда болуши

Мәркизий Азиядикі өң қедимий түркій тиллиң хәлиқләрниң бири уйгурлар болуп, уларниң асасий қисми Шәрқий Түркстанда, йәни Хитай Хәлиқ Жұмһурийитиниң Шинжаң Уйгур Автоном Районида яшаватса, йәнә бир қисми Қазақстан Жұмһурийитидә истиқамәт қиливатиду. Қазақстан уйгурлириниң бесим көпчилиги Жұмһурийәтниң жәнубий-шәрқий қисмидики Йәттису төвөсигө орунлашқан Алмута шәһири билән Алмута вилайитиниң Уйгур, Панфилов, Әмгәкчиқазақ, Талғир вә башқа наһийилиридә қазақ, рус вә башқа милләтлөр билән инақ яшап, әмгөк етип көлмектө. Улар өтмүштә Шәрқий Түркстанниң шәһер-йезилиридин Йәттисуга келип орунлашқан өжәдатлиrimизниң әвлатлириду. Йәттису нами шималда Балқаш көли, шималий-шәриқтә Жоңғар Алитеғи, жәнупта уйгурлар «Тәңри ата» яки «Тәңритағлири » дәп атайдыған Тянь-Шань тегиниң шималий қисми – Кәтмән тегиниң тизимилири жайлышқан йәр болуп, униң нами мәзкүр йәрдә ақидыған Или, Қаратал, Бүйен, Ақсу, Лепси, Басқан вә Сарқанд дегендөң чоң йәттә дәрияниң санига бағлық пәйда болған.

- Мәтіндін чүшәнгіниндерни сөзлөп беріңлар.
- Мәтіндікі муреккәп сөзлөрни атаңлар.
- Шу сөзлөр немине билдүридиганлығини ейтип көрүңлар.
- «Мениң йезамниң нами» мавзусида издиниш ишини жүргүзүп, язма иш тәйярлаңлар.

 33

Қош сөзләр

 41. Оқуңлар.

Өйму-өй, аста-аста, жим-жит, вал-вул, йәр-җаһан, бирбири, йәкму-йәк, чай-пай, теп-теч, қип-қизил, мөгө-чөгө, яп-йешил, бала-чақа, ата-ана, күтүп-күтүп, сәй-пәй, опул-топул.

- Сөзләрни бөлүп, тәләп бойичө йезиңлар.

1. Бир сөзниң тәкрапарларын келиши.

2. Икки сөзниң қатар келиши.

3. Күчәйткүчи bogumniң болуши.

4. Бири мәналиқ, иккинчисиниң мәнасиз болуши.

Бу сөзләр муреккәп сөзләрниң қайси түридә екәнлигини ейтиңлар.

Бириккән сөзләр болуши мүмкінмү?

• Қош сөзләрниң ясилиш йоллири дәп ейтишқа боламду? Дәлилләңлар.

42. Оқуңлар.

1. Қазақстанда барлық милләтләр ... сирдаш болуп, инақлиқта яшайды. 2. Ана жутниң ... кочилирида ... булғансыму, балилиқ дәвириниң унтулмас пәйтлири есіндін ... көтмәйдү. 3. Мұhtажлиққа чүшкән адәмләргө ... болуш наһайити соваплиқ. 4. Баһар келиши билән, рәңгө бойилиду. 5. ... балисiniң келәчигини ... әндишә қилишни тохтатмайду. 6. Вәтинимиз, хәлқимиз ... жирақ болсун, асминимиз очуқ болуп, ... көтмисун. 7. Муәллим балилардин ... яzmай, йезиқни ... тизип йезишни тәләп қылди. 8. Деханларниң ... пишип көткөн ... жигишка ... болуп бөлүнүп ишлидүк.

- Керәклиқ сөзләрни пайдилинип, жұмлиләрни йезиңлар.

• Ясилиш түрлирини ениқлаңлар.

• Керәклиқ сөзләр: *йенеп-йенип, топа-чаң, шат-хошаллик, бирбираға, ата-ана, құз-көзимиз, яр-йөләк, дала-тұздыки гүл-гиялар түрлүк-түрлүк, кечә-күндүз, ғәм-қайғудин, алдирап-салдирап, үнчә-маржандәк, етиз-етиз, қогун-тавузлирини, топ-топ.*

43. Рәсимләргә көңүл бөлүнлар.

- Рәсимләрдин қош сөзләрни түзүп, жүмлә ичидә кәлтүрүп ейтиңлар.
• Уларниң ясилиш йоллири һәккىдә пикирлишиңлар.

44. Оқуңлар.

1. Муәллим тәнтәрбийә дәрисидә сәпкә (нәччидин?) турушимиzioniнгизни ейтти. 2. Күзниң күни (қандақ?) апорт алмилириниң пурасын димақни йерип туратти. 3. Дәрискә кечикмәслик үчүн, апам (қандақ?) меңишиңи ейтқан еди. 4. Буниңдин (нәччә?) жил илгири бу икки достниң өзлирини тутуши, хошал жүрүшлири охшаш еди. 5. Бириңчи сентябрьдә мәктәп нойлиси (қандақ?) қылған балиларниң авази билән жәнлиниду.

- Соалларниң орнига қош сөзләрни кәлтүрүп, жүмлиләрни йезиңлар.

45. Мәтингин оқуңлар.

Хәлқимизниң чай мәдәнийити

Уйгурларниң наятида чай муһим орунда туриду. Чай дәмләнгәндеги кейин, 10 минуттәк турғузулиду. Уни бир-икки қетим яндуруп, андин қуюшқа баштайту. Мәһманларга чай узатқанда, әрләрниң алдига әр саңиҳан, аялларниң

алдига аял саһипхан келиши керәк. Чайни иссиқ-иссиқ, ичиш үчүн, пиялигө аз-аздин қуииду.

Турмушта урук-туққан, холум-хошна, хизмәтдашлар яки дост-бурадәрләр арисида зиддийәтлишиш, рәнжиши охшаш әһваллар йүз берип қалиду. Шундақ пәйтләрдә ундаң кишиләр бир-биригө чай тутуш арқылы намақул болиду вә өпу сорайду.

Той-төкүн, нәзир-чиракларда алди билән чай тартили-ду. Өйгө меһманлар көлгөндә, тамаққа тутуш қилиш алдида «бир чинидин чай ичиш турсила», – дәйдиган адитимиз һәм бар.

Көрүп тургинимиздәк, «чай» сөзи хәлқимиздә наһайити choңкур һәм кәң мәнага егә. У меһманларни күтүш, уссузлуқни қандуруш яки давалинишни мәхсәт қилипла қалмай, бәлки адәмләрниң бир-биригө болған менир-муһәббитини, үмүт-ишәнчисини билдүридиган, әдәп-әхлак, урп-адәтни сақлашқа, әпучанлиққа, инақлиққа дәвәт қилидиган мәдәнийәт өндәзисидур*.

Мұхаммәттүрсун Қасән

- Қош сөzlәrni тепип, шуларға бағылқ «Әткән чай» мавзусига әссе йезиңлар.

Мәнаси бир-биригө йеқин икки сөзниң қатар ейтилиши арқылы ясалған сөzlәr қош сөzlәr дәп атилиду. Қош сөzlәr арисиға сизикчә (дефис) қоюлиду.

34

Қисқартылған сөzlәr

- 46. Оқуңлар.

Мәктәп-гимназия, миллій бирту-
таш тест, билим утуқлирини сирт-
тин баһалаш.

МГ, МБТ, БУСБ

- Селиштуруш арқилиқ немә байқиғиниңларни, иккінчи нусхиниң қандақ һақталиги барлығини ейтиңлар.
- Иккінчи нусхидики йезик билəн силəр учрашқанму?
- Бу хил сөzlər қандақ атилиду дəп ойлайсилəр?

 47. Оқуцлар.

Муреккəп аталғуларниң қисқартылған түрлири қисқартылған сөzləр дəп атилиду.

Икki сөzniң бирикiп кетишими қисқартылған сөzləр дəп атайду.

Қисқартылған сөzlərни ейтishқa вə йезишқa қолайлыk.

Қисқартылған сөzlər бириккən сөzləriң қатарига кириду.

- • Хата йезилған жұмлə қатарини тепиңлар.
- • Дұрус жағапни таллавелип, рəтлик көчирип йезивелиңлар.

 48. Оқуцлар.

Қазақстан Жұмhурийити
Бирлəшкəн Миллəтлəр Тəشكилати
Алмута Дəлəт университети
Қазақ Миллий Медицина Университети

ҚазММУ
АДУ
ҚЖ
БМТ

- Сөzlərни қисқартылған нусхиси билəн бағлаштуруңлар.
- Қисқартылған сөzləriң ясилиш йоллирини чүшəндүрүңлар.

 49. Өлчəм бирликлиrinи атаңлар.

- • Өлчəм бирликлиrinиң қисқартылған нусхилирини көрситип, жұмлə түзүп йезиңлар.

50. Оқуңлар.

1. Қиши пәслидә РТС ишчилири етизлиққа көреклик барлық техникини тәпсилій ремонтқа киргүзиду. 2. Алмудиңларни иссиқлиқ вә электр қувити билән тәминлөш вәзиписи Алмута ТЭЦ хизметигө жүкленгөн. ТЭЦ хизмети 1996-жылгыч, ГРЭС дәп атилип көлгөн еди. 3. Саинурниң һәдиси Абай намидики АДУниң филология факультетиға һөжүәтлирини тапшурды. 4. Ана тилимизни сақлады қелиш мәсилеси МДИда яшаватқан барлық уйғурларға тегишлик. 5. Қәһриман Алмута шәһиридики жүмһурийәтлик медколледжни пүтирип, ТашМИға тапшурмақчи екән.

- • Жұмыллардә қисқартылған берилгөн сөзләрниң өсли нусхилирини ейтىңдар.
- • Қисқартылған сөзләрниң имласи һәққидә қошумчә мәлumat тапиңдар.
- • Синипдашлириңлар билән бөлүшүшкә төйярлининдер.
- • Жұмылларни көчирип йезип, қисқартылған сөзләрниң қисқираш йоллирини чүшөндүрүңдар.

35 Қистурма сөз вә уларниң имласи

51. Жұмылларни оқуңлар.

1. Камиләм, мениң оюмчә, чирайлиқ язидекән. 2. Әлвәттә, бовамни сегинимиз. 3. Демәк, новәтчилик тизими ни бурунирақ түзүп қойған дурус.

4. Дадамниң иш-хәрикәтлири, растини ейтқанда, һәммимизни ойландуруп қойди. 5. Илгарлар тахтисига, мәсилән, Санийәм һәдиниң сүритини илип қоюш керәк. 6. Расулниң ейтишичә, муәллим сәяһәт дәрисини кейинки һәптеге бәлгүләпту.

- • Сөзлигүчиниң көзқаришини билдүридиган сөзләрни тапиңдар.
- Сөзлигүчиниң ейтилған пикиргә көзқаришини, мұнасивитини билдүридиган сөзләрни немә дәп атайду?
- Бу хил сөзләрни қаратма сөз дәп ейтишқа боламду?

- Уларниң жұмлидікі хизмети немідә?
- Бу хил сөзлөрсiz жұмлинин мәнаси өзгірімдү? Пикирлишип ейтиңдар.

 52. Оқуңдар.

Куруқлуқта ясалсиму,
Сусиз həргиз маңалмас.
Йолувчи, жүк тошисиму,
У нечвақ чөкүп кәтмәс.

	Сөзлигүчинин көзқаришини билдүридиган сөзлөрни қистурма сөз дәп атайду.
	Қистурма сөзлөр бирәр шәхске қаритилип ейтилиду.
	Қистурма сөзлөргө соал қоюлмайду.
	Қистурма сөзлөр жұмлә әзаси әмәс.
	Қистурма сөзлөр жұмлинин пәкәт бешидила келиду.
	Қистурма сөзлөр пәш арқилиқ ажритилиду.
	Қистурма сөзлөр жұмлинин бешида, оттурида вә ахиридиму келиду.

- Тепишмақниң әйнини дурус жағаптарниң шәкиллирини таллап елиш арқилиқ түзүңлар. Неминиң шәкли чиқти?
- Қистурма сөзлөр һәққидә алған мәлumatиңдарни дәптириңдарға йезивелиңдар.
- Жүкүрида ейтилған пикирлөрни *бәхтимизгә яриша, шундақ қилип, мүмкін қатарлық қистурма сөзлири билән дәлилләңдер*.

 53. Жұмлиләрни оқуңдар.

1. Ата-анилар жигинида муһим соалларниң йешиими тепилмай қалди, әпсус. 2. Қисқисини ейтқанда, мән қишлиқ тәтилимни момамниң өткүздидиган болдум. 3. Автобусқа, həттигинәй, үлгирәлмидим. 4. Амал қанчә, Рухсариниң дадисини иш баби билән башқа шәhəргө авштурған еди. 5. Мәденийәтлик болуш үчүн, бириңидин, ки-

тапни көп оқуш керек, иккинчидин, билип алғанни өмәлиятта пайдилинишни билиш керек. 6. Өксинчә, мусабиқидә йеңиш хошна йезиниң оқуғучилирига тегишлик болди. 7. Һакимжан сизниң тағициз болидикәндә, демәк.

- Қистурма сөзләрни терип йезип, уларниң жұмлидикі орнини ениқлаңлар.

- 54. Мәтінни оқуылар.

Іеммигә мәлумки, қедимий уйғур гилеми дуниявий базарларда қыммәт баналиқ есил мәһсулатлар қатарыда тилға елиниду. Бу һәққидә гиләм тәтқиқатчиси Һаниц Қөнигниң Лондонда нәшир қилинидиган ислам мәдәнийитигө айт журналида елан қилинған «Шәрқий Түркстанниң жуң гиләмлири» намлық мақалисида өтраплиқ ейтилған. Униң пикричә, Йәкән гиләмлири паҳта жипи арилаштурулуп, сус һава рәңдә боялған. Йәни, қызил вә йешил рәңләр көпирәк ишлітилгән. Хотән гилеми тәбиий қоңур вә күл рәң жиплардин тоқулған. Униңда сериқ вә қызил рәңләр бесимирақ. Мақалида, шундақла, XVII – XVIII əсирләрдә Йәкәндә тоқулған гиләмләрниң тоқулуш услубида квадрат шәкиллик, йәни төрт часа гиләмләрниң көпирәк екәнлиги, Хотән гиләмлиридә жипларниң тоқулуши өзгічә вә шундақла түри көп болуп, һәр икки жайдик гиләмләрниң Түркияниң Анатолия кичик гиләмлиригө охшап кетидиганлиги һәққидиму йезилған. Ейтиш керәкки, Йәкән гиләмлири 1986-жили Австрияниң пайтәхти Вена шәниридә өткүзүлгөн хәлиқара Шәриқ гиләмлири муһакимә жигинида жуқури бағаға еришкөн.

Һанициниң ейтишичә, назир Фәрип әллиридә сақливатқан Қәшкәр гиләмлири өслидә Хотәндә тоқулған. Шундақла, XVII – XVIII əсирләргә мәнсүп рәңлик уйғур гиләмлири назир Берлин, Париж, Вена, Нью-Йорк қатарлық дунияниң даңлық шәһәрлиридики қедимий асари әтиқә сода мәркәзлиридә өң есил қыммәт баналиқ қәдрийәтлөр сұпитидә сақланмақта.

(«Уйғур авази» гезитидин)

- • Мәтинг мәзмунини сөzləp, қистурма сөzlərni төпип ейтиңлар.
• Мәтинге сәrləvħe қоюңлар.

- 55. Қистурма сөzlərni пайдилинип «Мәдәнийәтлик шəхс дегинимиз» мавзусига өз көzқаришиңларни билдүруңлар.

36

Хуласә дәрис

- 56. Оқуңлар.

Икки яки көп аддий жүмлидин түзүлүп, муреккәп ой-пикирни билдүриду.

қистурма сөzlər

Сөzləriniz удул вə көчмə мəнада ишлитилиши.

қошма жүмлə

Ейтилиши вə йезилиши həрхил, амма мəнаси бир-биригə йеқин сөzlər.

қош сөzlər

Муреккәп аталғуларниң қисқартылып елинган түрлири.

мənadaш (синоним)

Мəнаси бир-биригə йеқин икки сөzниң қатар ейтилиши арқылы ясалған сөzlər.

қисқартылған сөzlər

Сөzлигүчиниң көzқаришини билдүридиغان сөzlərни қистурма сөz дəп атайду.

көп мəналиқ сөzlər

- • Жүмлилəрни лайиқлаштуруп ейтىңлар.

- 57. Мақалларни оқуңлар.

- • Мақалларни көчирип йезип, мəнасини чүшəндүрүңлар.
 • Зит сөzləriniz астиға сизиңлар.

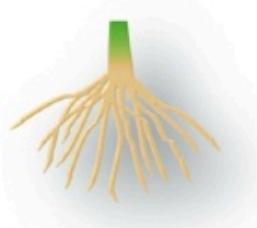
58. Оқуңлар.

1. Күчлүк –
2. Чәбдәс –
3. Қөркәм –
4. Қешида –
5. Мәхрибан –
6. Дәмлик –

• Синоним (мәнадаш) сөзләр қатарини давамлаштуруп йезиндер.

59. Рәсимгә көңүл бөлүңлар.

• Сүрәттиki нәрсиләр наминиң омоним (аһаңдаш) болалайди-ғанлиғини дәлилләңләр.

60. Мәтингни оқуңлар.

Іңір-кәсип адәтлиримиз

Қадақчилиқ мәдәнийити

Хөлқимиздә сунған форфор буюмлирини қадақ миқ (закләпка) билән қадаш иши – «қадақ селиш», уни кәсип қылған киши – «қадақчи», қадаш кәспини «қадақчилиқ» дәп атилип көлгән. Әждағатлиримиз сунған сапал буюмлирини ташлавәтмәй, сунук парчилирини жай-жайига көлтүрүп қадап, давамлиқ ишлитип, турмуш буюмлирини, хизмет қилиш вақтими узартиш арқылы исрапчилиқниң алдини елишни билгән. Шу арқылы өзлириниң интәйин тәжәмкарлиғини һәр жәһәттін намайән қилип көлгән. Улар әқил-параситини ишқа селип, қадақчилиқтын ибарәт

қолһүнәр сөнъитини яратқан һәм ууниңға лазим болған бирқатар керәклик жабдуқларніму вұжутқа кәлтүрген. Қадақчилар уларниң ичидә асасөн қадақ вә ғидигұчтін пайдиланған. Қадақни бәзиләр «қадақ миқ» дәпмұ атайду. Сунған сапал буюмлирини ямаш үчүн ишлітилидіған бу миқ адәттә мис яки төмүрдин япилақ һәм әтмәч қилиніп, иккі учи учлук һалёттә ясилиду. Ғидигуч – қадақчиниң қадайдыған чинини тешидиған тасмилиқ кичик үскүниси.

ХХ əсирниң 80-жиллиригічә мәһәллә-мәһәлліләргө келіп, қадақчилик қилидіған устиларни көргили болатти. Бұғұнки күндө төрекқиятқа әгишип, қадақчиликни турмушумизда пайдилиништин бирө-тола қалдуқ.

(«Үйгур авази» гезитидин)

- Қош сөз билән көлгөн жұмланин төпип йезицлар.
- Қош сөзниң мәнасини чүшәндүрүңлар.

- 61.** Мәтингни оқуңлар.

Саадәт териги

Саадәт териги йезимизниң шималидики пәсликтө ақидиган өстөң бойида өскөн еди. Өстәңдин әллик қәдәмчә төвөнлигіндин кейин, қум дөңлири башлиниду. Балилигимниң өң шерин дәмлири шу йәрдә өткәчкимекин, бу өтрапниң һәр гиясигічә яхши тонуш.

Қишиң күнлири көйнимизгө тәрт-бәш иштни өгөштүрүвелип, құмниң бир йәрлиригічә тошқан қоғлап барсақ, язлиқлири ханбас, мөкү-мөкуләң, валләй, одикам ... охшаш оюнларни ойнаттуқ. Күн иссип, өстәңниң иңәктин келидіған арамбәхш сүйигө өмүләттуқ. Судин чиқип, күнгө қахлинип, узақтын-узақ құмда еғинап ятаттуқ.

Йәһия Тайиров

- Мәтингдин қандақ миллий оюнларни билдиңлар?
- Йәнә қандақ миллий оюнларни билисиләр? Мисал кәлтүрүңлар.

IV бөләк

КӘСИПЛӘР АЛИМИ

- – Дилбәр, чоң болғанда ким болимен дәйсиз? Қайси кәсипни егиләйсиз?
- – Насан, бу һәққидә техи ойлимаптимен. Кәсип таллаш үчүн, шу кәсипниц өзгичилигини билиш керәкту?
- – Мән болсам, келәчәктә рәссам болушни арман қилимән. «Кәсипләр алими» бөлигидин һәрбир кәсип һәққидә тохтилип, көп мәлumatларни алимиз.
- – Сөз түркүмлириниң немә екәнлигини;
исимниң бирлик вә көплүк түрини өскә чүшиrimiz.
- Исимларниң егилик қошумчилириниң, егилик қошумчилири уланған исимлардикі тавушларниң өзгеришини билимиз.
- Исимларниң келишләр билән түрлинишини билип, өмәлиятта қоллинишни үгинимиз.

37

Исим

– Дилбәр, биз келәчәктө бәлгүлүк бир мутәхессислик бойичә ишләймиз. Таллавалған кәспимиз бизгө хошаллиқ, арамбәхш елип келиш керәк, шуның үчүн назирдин һәрхил кәсип тогрилиқ чүшәнчиләргө егә болуп, өзимизгө яқидиган ениң бир кәсипни таллавелишқа тиришайли.

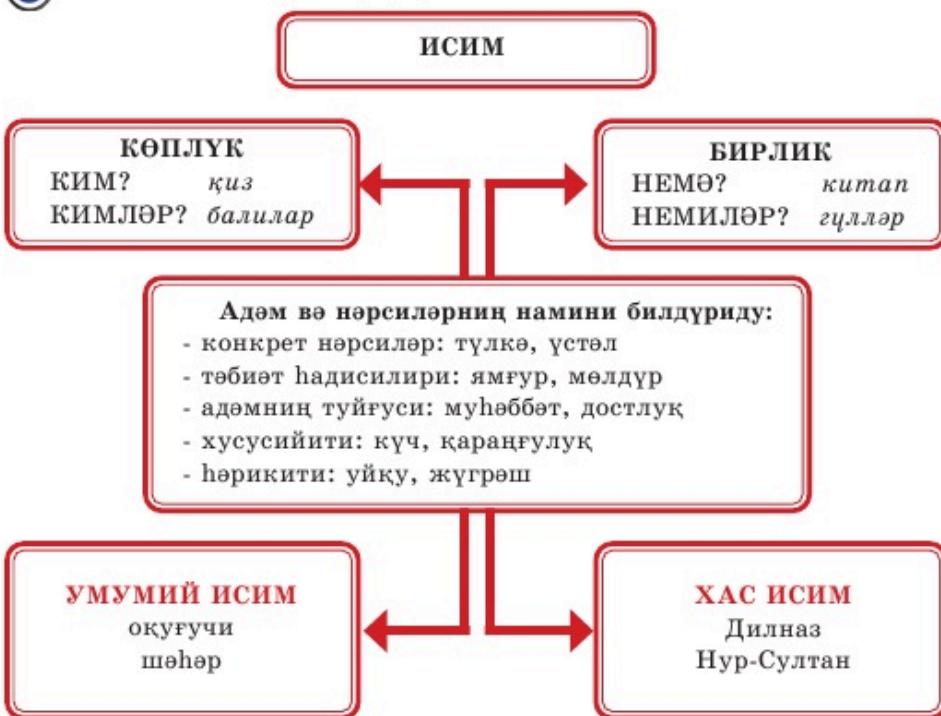

– Демәк, билим, бизгө кәсипни дурус таллавелиш үчүн керәк екендә?

Кәсипни дурус таллавелиш һәрбир адәмниң наятида муреккәп вә жавапкарлық қәдәмдүр. Кәсипни дурус таллиған болсициз, демәк, наятта өзиңизниң орнини тапқинициз!

1. Схемига көнүл бөлүңлар.

- Схемига асаслинип, исим һәккідә билидиғиниңларни әскә чүширип ейтىңдар.

2. Оқуцлар.

Язгучи Шаир Каинатчи Усулчы Нахшичи Алим Рәссам

- • Үлгидә көрситилгендәк, көп чекитләрниң орнини толтуруп йезинлар.
- Үлгө: *Язгучи – Зия Сәмәдий.*

3. Диалогни оқуцлар.

Бирдинла ишик ечилди. Бир бала өйгө кирип кәлди.
Өйдикі киши:

- Бу кимниң балиси? – деди.
- Бу Садирниң балиси .
- Етиң немә, оғлум?
- Етим – Өнвөр, дадамниң ети – Садир.
- Һошшәрә, яхши бала екәнсөн! Бу яққа өт, оғлум!

Йешин һәччидә?

- Йешим йөттидө.
- Һой-һой, choңла жигит екәнсөнгү! Чоң болғанда ким болисөн?
- Учқуч болимен.
- Барикалла!

- • Диалогни рольларға бөлүп оқуцлар.
- Диалог ахирини давамлаштуруп көрүңлар.
- • «Учқуч» кәспи һәққидә өхбарат жигип, толуктуруп ейтиңлар.

4. Оқуцлар.

Анам арзуси

– Чоң болғанда ким болай? –
Дәп ойга петип қалсам.	Иним дәйду: – Жан ака,
Болгун батур космонавт.
Алимдәк жиддий* турup,
Қолумға қәләм алсам.	Телевизордин биз көрүп,
Хошал болайли пат-пат.

Сиңлим дәйду: – Жан ака,
Шофер болғин, сораймән.
Машинаңда ойнатсаң,
Сени гүлгә ораймән.

Анам дәйду: – Жан оғлум,
Яхши адәм болсаң, бәс.
Нәммиси асан, бирақ
Яхши адәм болуш тәс.

Учқұн

- Силәр соң болғанда ким болай дәйсиләр?
- Балиниң анисиниң қандақ арзуси бар екен? Шу пикіргө қошуламсиләр?
- Шеирдин исимларни тепеп оқуындар.

5. Рәсимләргә диққет қилиңдер.

- Рәсимләргә бағлиқ 2 – 3 жүмлә түзүп йезиңдер.
- Исимларниң астига сизиңдер.

38 Исимларниң бирлик вә көплүк түри

- 6. Схемига көңүл бөлүңдер.

- Исимларниң бирлик вә көплүк түри нәққидә ейтиңдер.
- Мисалларни көлтүрүңдер.

7. Оқуцлар.

Диләрәм билән ... бағда һәрхил мевиләрни севәткә жигивататти. Туюқсизла ... тутулди. Қаттиқ ... яғди. Балилар ... ичигә жүгрәп кирип кәтти. Бир чағда ямғур тохтап, һава ечилди. ... талаға чиқти. ... шахлири билән ... үстидин ямғур тамчилимақта.

- Көп чекитләрниң орниға керәклик сөзләрни қоюп, көчирип йезинләр.
- Керәклик сөзләр: *дәрәқләр, һава, йопурмақлар, ямғур, балилар, Гүлнарәм, өй*.
- Бирлик түрдә кәлгән исимләргә көплük қошумчисини улап көрүңләр. Қандақ хуласә чиқардиңлар? Пикриңләрни дәлилләңләр.

8. Шеирни һиссиятлиқ оқуцлар.

Әтияз

Кишму өтти көңүллүк,
Қалмидук ғызып өкүнүп.
Һардуқ алған ана йәр,
Чирай ачти көкирип.

Дәл-дәрәқләр жәнлинип,
Асман бойлап еғаңлар.
Тиң вә бозлар тавлинип,
Қошқа чиқти деханлар.

Гоя әмгәк сәһниси,
Иш қайниган кәң етиз.
Жөр боп мотор нәғмиси,
Рульда ойнар оғул, қыз.

Чопан көчти көкләмгә,
Қой-өшкиси мәришип.
Һәрбириниң кәйнидә,
Жұп-жұп төли әгишип.

Мәшүр Жәлилов

- Деханлар вә чопанлар һәккідә билидигиниңларни ейтиңлар.
- Қениң қара һәрипләр билән йезилған исимләрниң түрни ениқлаңлар.
- Шеирниң үчинчи куплетини ядқа йезинләр.

9. Оқуңлар.

Баг, дәрия, қалиғач, дәрислик, өсүмлүк, тағ, бала, бөрө, йол, бөдүнө, жүжө, орундуқ, чәйзә.

- Бирлик түрдө көлгөн исимларға исимниң көплүк түридики қошумчилирини улап йезиңдер.
- Үлгө: *Баг – бағлар, дәрия – дәриялар*.

10. Оқуңлар.

1. Қиши айлири: ноябрь, декабрь, январь, февраль.
2. Қүшлар топи: қалиғач, кепинөк, сұңғұч, қаригожа.
3. Адәм өзалири: бурун, көз, чач, чирай.
4. Тәбиәт һадисилири: күн, тағ, ямғур, мөлдүр.

- Інгербир топтин ошуқ сөзни тепиңдер. Ошуқ сөз екәнлигини дәлилләңдер.
- Үйгур тилига хас өмәс сөзлөр топини ейтиңдер.

39 Исимларниң егилик қошумчилири

11. Схемига көңүл бөлүңлар.

ИСИМЛАРНИҢ ЕГИЛИК ҚОШУМЧИЛИРИ

Адәм вә нәрсиләрниң кимгә яки немигә тегишлик екәнлигини билдүридиган қошумчилар

Бирлик сан:

I шәхс – мениң анам, гүлцүм.

II шәхс – сениң анаң, гүлцүң.

III шәхс – унин әниси, гүли.

Көплүк сан:

I шәхс – бизниң әнимиз, гүлцүмиз.

II шәхс – силәрниң анаңлар, гүлцүңлар.

III шәхс – уларниң әниси, гүли.

- Исимларниң егилик қошумчилири һәккідө билгиниңдерни ейтиңдер.

 12. Сөзләрни оқуңлар.

Алма → мениң алмам
дәптәр → сениң дәптириң
бәшүк → униң бәшүги
Вәтән → бизниң Вәтенимиз

- • Сөзләрни селиштуруп, пәрқини ейтиңлар.
 • Егилік қошумчилирирниң кимгө қарашлиқ екәнлигини ениклаңлар.

 13. Сөзләрни оқуңлар.

Дәрислик, гезит, дада, һәдә.

- • Исимларни шәхсләр билән еғизчә түрләңлар.
 • Немә байқидиңлар? Қандак хуласигә кәлдиңлар?

 14. Шеирни һиссиятлиқ оқуңлар.

Мениң ойлирим

Бизниң хошна дохтур қиз,
Ақ халити ярашқан.
Гәп-сөзлири орунлук,
Бой-турқиму қамлашқан.

Іөрмәтләйду чоң-кичик
Бизниң дохтур дейишип.
Убрашқанда чин дилдин,
Салам берәр көрүшүп.

Ишидиму, кочида
Нәммигила йеқимлиқ.
Дейишиду билгәнләр,
Өзиму зәп* әқиллиқ.

Келәчеккә интилип,
Мәнму қәдәм басимән.
Охшаш үчүн дохтурга
Чоққылардин ашимән.

Хесамдун Исламов

- • Дохтур мутәхәссислиги һәккүдә билгиниңларни ейтиңлар.
 • Қениң қара һәрипләр билән берилгән исимларни шәхсләр билән түрләңлар.

 15. Оқуңлар.

Адаләтниң көйнәк... наһайити чирайлиқ. Мениң һәдә...
университетта оқуиду. Сизниң ука... қанчә яшқа кирди?

Силәрниң китап... қаплинип, таза болуши керек. Сениң мәктәп... нәччә қәвәтлик?

- Жұмилләрдиң көп чекитләрниң орниға лайиқ егилик қошумчилирини қоюп йезидлар.
- Уларниң қайси шәхс қошумчилири екәнligини ейтеп берицлар.
- Үлгө: *Адаләтниң көйнеги наһайти чирайлиқ.*

Айрим исимларға егилик қошумчилири уланғанда, сөзлөр билән егилик қошумчилириниң оттурисига р тавуши қистуруулуп йезилиду.

- Мәсилән: *тоху – тохурum, сия – сияrim.*
Бәзи исимларға егилик қошумчилири улинип көлгөндө, шу исимларниң иккінчи bogумидики созуқ тавуш чүшүп қалиду.
Мәсилән: *бурун – бурnum, бәхит – бәхtim.*

40 Егилик қошумчилири уланған исимлардики тавушларниң өзгириши

16. Схемига көңүл бөлүңлар.

ЕГИЛИК ҚОШУМЧИЛИРИ УЛАНҒАН ИСИМЛАРДИКИ ТАВУШЛАРНИҢ ӨЗГИРИШИ

Төвәндикиси исимларға егилик қошумчилирини улап көрәйли:

Утуқ – утуғи.

Тиләк – тилиги.

Мәктәп – мәктиви.

Йәр – йери.

Шах – шехи.

Тамақ – тамигим.

Қәләм – қәлимим.

- Тавушларниң новәтлишиши hәкқидики қаидини өскө чүшириңлар.

17. Оқуңлар.

Жүрек, тәләп, сәвәп, көрүк, қулақ, булақ, утуқ, буйруқ, ериқ, қошак, чөләк, озуқ, тамақ, қармақ, қаймақ, салмақ, қозуқ, тәрхәмәк, ешәк, кепинәк, бөшүк.

- • Исимларға III шәхстә қәлгән егилик қошумчисини улап, көчирип йезиңлар.
• Үлгө: *жүргізу*, *тәліви*,

18. Оқуңлар.

1. Нур-Султан шәһәр (и) – Қазақстанниң пайтәхти.
2. Апамниң өткөн чай (и) қаймақлиқ вә дәмлик.
3. Бизниң мәктәп (имиз) Абдулла Розибақиевниң нами билән аталған.
4. Гүлзаремниң көйнәк (и) наһайити чирайлиқ.
5. Бовамниң бағ (ида) алма, өрүк көчөтлири бар. Китап – билим булақ (и).

- • Қениң қара һөриплөр билән йезилған сөзләргә тирнақ ичидики қошумчиларни улап, көчирип йезиңлар.
• Новетләшкөн тавушларниң астига сизиңлар.

19. Мақалларни давамлаштуруп оқуңлар.

1. Билимликтин гепи оң,... .
2. Яхши сөз – жан озуғи,... .
3. Беги барниң

- • Мақалларниң мәзмунини чүшөндүрүңлар.
• Исимларни қаидә асасыда йезиңлар. Үлгө: *гепи-* *әң*,

20. Шеирни һиссиятлиқ оқуңлар.

Дехан

Тағ тәрәптин өркәшләп,
Су келиду далага.
Йәңни түрүп, зоқ билән
Ишләр дехан далада.

Өл уйқуда ятқанда,
У ишини башлатти.
Улук суни башлап у,
Қақас * чөлни яшнатти.

Дала қойни чимәнзар,
Гөзәлликкә беләнгән.
Дехан маңлай тәридин
Күвәт елип, гүлләнгән.

Өсли дехан муради*
Алтун ашлиқ яритиш.
Өзи елип бир сиқим,
Өлгө соға таритиш.

Таң сәһәрдин кәчкичә
Дехан ишләп, һармайду.
Дехан нени һәр өйдә
Күяш болуп парлайду.

Mирзәхмәт Меримов

- Шеирдин чүшәнгиницларни сөзләп беринцлар.
- Деханниң мәшәкәтлик мәһнити һәққидә ейтиңлар.
- Шеирниң үчинчи куплетини ядқа йезинцлар.
- Тағ сөзини еғизчә шәхсләр билән түрләңлар.

К, қ, п тавушлири билән аяқлашқан икки
богумлук исимларға егилик қошумчилири
уланса, қ тавуши ғ тавушиға, қ тавуши ғ
тавушиға, п тавуши в тавушиға новәтлишиду.

Мәсилән: ошүк – ошуги, мөшүк – мөшүги,
озүк – озуги, мәктәп – мәктүви.

 41

Исимларниң келишләр
билән түрлиниши

21. Схемига көңүл бәлүңләр.

- Келишләрни тәртиви билән есиңларда сақлаңлар.
- Дост сөзини схемига бағылый, келишләр билән егизчә түрләңләр.

22. Кроссвордни йешиңләр.

К					
Е					
Л					
И					
Ш					

1. Суга чүшсә, чөкмәйду,
Чоққа чүшсә, кеймәйду.
Өтәр йоруқ болмиса, уни нечким көрмәйду.
2. Аттын егиз, ишттин пака, у немә?
3. Қолға алсаң, ишләйду,
Отни қорқмай чишлийду.
Нан яққанда тонурда,
Апам қолидин чүшмәйду.

4. Дунияда бирнәрсә бар, у болмиса адәмләр бир-бирини тонумайды, у немә?

5. Қоли йоқ, пути йоқ, ишик ачиду.

- Келишләр һөккүдә билгиницларни ейтип, мәктәп сөзини келишләр билән язмичә түрләңләр.

23. Оқуңлар.

Баһарниң тунжә ейи ямгур-йешинлиқ башланди. Ямгур бүгүнму тохтимай яғмақта. Бөлүмдә олтарған хизмәтчиләр һәрхил пәрәзләрни ейтмақта. Бирлири «Ямгурниң йегишиму яхши, амма етиз-ериқ ишлирини башлашқа дәхил* йәткүзидиган болдидә» – дейишсә, йәнә бирлири: «Ямгурниң йегиши мол һосул елиштин дерәк* бериду. Шуниң үчүн терилгү ишлириға алдин-ала тутуш қилиш керәк», – дейишмәктө.

Әрнест Исламов

- Мәтінниң мәзмунини сөзләп бериңлар.

- Ямгур сезини келишләр билән егизчә түрләңләр.

- Мәтінни чирайлиқ көчирип йезиңлар.

24. Шеирни ниссиятлиқ оқуңлар.

Алтун юлтуз таққан қиз

(Өмгәк Қәһримани Раһиләм Сейитоваға)

Бу қиз кайнат бойлап,
Пәрваз қилип учқан әмәс.
Яки йәр астин колап,
Алтун кан ачқан әмәс.

Кечө-күндүз тәр төкүп,
Шану шеһрәт тапқан қиз.
Әрләрни қоғлап өтүп,
Алтун юлтуз таққан қиз.

Баян әйләй қандақ жән,
Йәткүнчә тил һәм күчүм.
Қәһриман дегөн чоң нам,
Берилгән немә үчүн.

Шуңа уни дәйду әл:
Нәммә ишқа чаққан қиз.
Йенип турған нур-мәшъәл*,
Қәлбимизгә яққан қиз.

Несамдун Исламов

- Өмгәк Қәһримани Раһиләм Сейитова һөккүдә немә билдиндер?
- Шеирдин пәкәт баш келиштө кәлгән сөзләрни төпип йезиңлар.

 25. Оқуңлар.

Медаль, календарь, руль.

- • Сөзләрни шәхс қошумчилири билән түрләңлар.
• Бу сөзләрдә егилик қошумчилири уланғанда қандак өзгириш йүз бәрди?

Исимлар егилик қошумчилиридин башқа келиш қошумчилири биләнму түрлиниду.

 Исимларни жүмлидә башқа сөзләр билән бағлаш үчүн қоллинилидиған қошумчилар келиш қошумчилири дәп атилиду.

 42

Баш келиш

 26. Схемига көңүл белүңлар.

БАШ КЕЛИШ

КИМ?

КИМЛӘР?

НЕМӘ?

НЕМИЛӘР?

- • Баш келиштә берилгөн рәсимләрни пайдилинип, жүмлә түзүп йезинилар.

 27. Оқуңлар.

«Қыз бала дегән ата-анига көйүмчан келиду», – дәйдекән бовиляр. Демисиму, Мәрийәм қәвәтла көйүмчан. Буни көрүп Зайир бовайму, Гүлзарихан момайму қызы өстүргинигә рази. Мошу Мә-

рийәм билән болуп, бовай билән момай күнниң қандак өтүватқанлигиниму сәзмәйду. Өйниң муниму, гемиму Мәрийәм билән көтирилип, аилә иши һәр күни хошал-хорам өтүп туратти.

Жалалдин Мусаев

- «Киз бала дегән ата-аниға кейүмчан келиду», дегәнни чүшәндүрүллар.
- Силәр бова-момилирицларға қандак ғәмхорлуқ қилисиләр?
- Өз аиләнларниң қәдир-қиммити һәккүдә сөзләп бериндер.
- Мәтингин кечирип йезип, баш келиштә кәлгән исимларниң астиға сизиңлар.

28. Оқуңлар.

Кимниң дурус?

Әхмәт, Сидик, Рәһиләм,
Мәктүвидин қайтишип.
Мәхсәт, арманлирини,
Келәр еди ейтишип.

– Қаришимән апамга, –
Деди омақ Рәһиләм.
– Арминим шу анамдәк,
Болсам меңрибан адәм.

Әхмәт деди: – Тәтилдә,
Қой баққини баримән.
Ярдәм қилип дадамга,
Тағларда дәм алимән.

– **Ошуқ** билән жаңзини
Өнди раса ойнаймән.
Деди Сидик: Андинзә,
Бараңлиқта ухлаймән.

Ташлап кәтти Сидикни,
«Ошуқ ойна» дәп достлар.
«Немә қилип рәнжиттим?» –
Дәп Сидикму ойлинар.

Мирзәхмәт Меримов

- Шеир бизни немигә үндәйду? Немигә дәвәт қилиду?
- Сидикни балилар немишкә ташлап кәтти?
- Силәрниң қандак арминиңлар бар?
- Баш келиштә кәлгән исимларни егизчә түрләңлар.

 29. Оқуңлар.

1. Тұнұғұн қаттиқ ... яғди. 2. Синипқа ... кирди. 3. Момам ... кийип, чүшәк тикти. 4. Бизниң ... үч қәвәтлик. 5. Акамниң исми – Бағда ... хуш авазда сайриди.

- Көп чекитләрниң орниға керәклиқ сөзләрни қоюп йезиңлар.
- Керәклиқ сөзләр: мүәллим, ямғұр, мәктәп, оймақ, булбул, Адилжан.

30. Рәсимгә көңүл бөлүңлар.

- Рәсимгә мавзу қоюп, мәтін түзүңлар.
- Баш келиштә көлгән сөзләрни ейтиңлар.

 43

Егилик келиш

31. Схемига диққат билән қараңлар.

- Берилгән рәсимләргә бағылқ сөзләргә -ниң қошумчисини улап йезиңлар.

- Немә байқидиңлар? Қайси келиштә көлгәнлигини ейтиңлар.

 32. Оқуцлар.

Һасанжан... поңзиги. Қаригай... йопурмиғи. Деризи... тутқучи.

Қонғурак... авази. Оюн... шәрти. Пәрди... илмиғи. Өй... ачқучи. Балилар... күлкиси. Ата-ани... меһри.

- Көп чекитләрниң орниға тегишлиқ келиш қошумчилирини йе-зип, астиға сизиңдер.
- Қайси келиштә кәлгәнлигини ейтеп беридер.

 33. Оқуцлар.

Балилар үчүн сөз оюни

- Салам дегин,
- Салам.
- Яхши оқи, балам.

- Таяқ дегин,
- Таяқ.
- Жұрмә, балам, саяқ.

- Чиш дегин,
- Чиш.
- Қылғын яхши иш.
- Тил дегин,
- Тил.
- Яхши ишни қил.

Хабибулла Юнусов

- Сөз оюнини диалог арқылық оқуцлар.
- Баш келишитики исимларға егилік келиш қошумчилирини улап йезидер.

34. Оқуңлар.

Һәйкалтараш болимән

Пластилиндин лиқ толған,
Коробка бар йенида.
Ишқа жыддий берилгөн,
Һәйран қалдим инимга.

У ясапту адәмниң
Бир чирайлиқ үзини.
Келиштүргөн шунчилік,
Ағзи, бурни, көзини.

Мәмнүн

- Һәйкалтараш кәспи һәққидә билидиғиниңларни ейтиңлар.
- Шеирни чирайлиқ көчирип йезип, қениң қара һәриплөр билән йезилған сөзләрниң келиш түрини ениқлап, шу сөзләрниң үстигө йезиңлар. Баш келиш (Б.к. вә ш.о.)

35. Тепишмақни оқуңлар.

Селиш үчүн тогрисаң ашқа,
Көзлириңни толтуарар яшқа.

- Тепишмақта йошурунған сөзни ениқлап, келишлөр билән егизчө түрләңлар.

Егилик келиштики исим егилик қошумчиси улинин көлгөн сөз билән бағлиниду.

Бәзидә егилик келишниң қошумчиси чүширилипму ейтилиду.

Мәсилән: *Булақниң сүйи – булақ сүйи, алминиң қеки – алма қеки.*

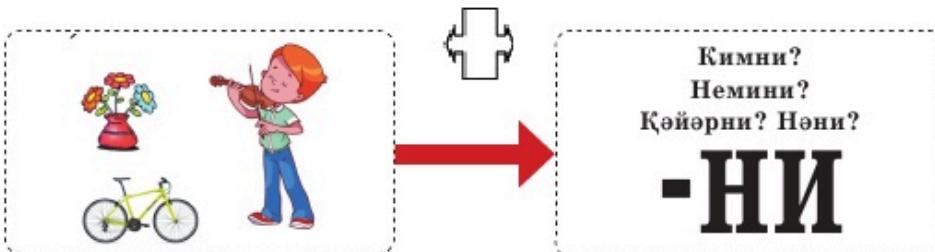
44

Чүшүм келиш

36. Схемига көңүл бөлүңлар.

ЧҮШҮМ КЕЛИШ

- Берилгөн рәсимвелергө бағылқ сөзлөргө -ни қошумчисини улап, жүмлө түзүп йезиңдер.
- Немә байқидиңдер? Қайси келиштө көлгөнлигини ейтип беріңдер.

37. Оқуңлар.

Есендарда тутуңлар!

Іәрқачан мәктәпкә пакиз кийинип, кечикмәй келиңдер. Муәллимни диққет билөн тиңшаңдар. Өйдө дәрисиңдерни яхши оқуңлар. Чираильқ, хатасиз йезишни үгиниңдер. Китапни үнлүк оқуңлар, сөзлигөндө еник, дұрус сөзләңдер. Оқуш қураллирини таза тутуңлар. Жұавап бәргендө, қолни көтирип, орнуңлардин туруп сөзләңдер. Савақдашлириңдерни һөрмәт қилип, оқушта вә өмгектө ярдәм қилиңдер!

- Қеник қара һәриплөр билөн йезилған исимларға соал қоюңдар.
- Бу қайси келишниң соали екәнлигини ениқлап, бағынниң көлгөн сөзни ейтиңдер.
- Чираильқ көчирип йезип, чүшүм келиш қошумчилириниң астиға сизиңдер.

38. Оқуңлар.

1. Мевиләрни жиғди.
2. Чөчәкләрни оқуди.
3. Һойлини сүпәрди.
4. Жүжіләрни бақти.
5. Асманни қаплиди.

6. Суни чачти. 7. Дәрвазини ачти.

- Берилгөн сөз бирикмилирини жүмлө ичиде кәлтүрүп йезиндер.

- 39. Тепишмақны оқундар.

Гүл қачини теридө,
Керип туруп қаплидим.
Чока билән мән уни,
Уруп раса баплидим.

- Тепишмақта йошурунган сөзни ениқлап, келишләр билән язмиче түрлөңдер.
• Бу өсвап һәккіде билидигиниңларни ейтеп бериндер.

- 40. Оқундар.

Мевә жиғиши

Нәсирдин Әпәндидиниң бегидики алма, өрүк, шаптулилар пишипту. У балиларни мевә жиғишиң ярдәмгә чақирипту. Балилар чекәткідәк йейишкә башлапту. Буниңга тақет қиласалмigaн Әпәнди:

- Балилар! Қени, һәммиңлар билидиган бир нахша ейтиңдер! – дәпту.
- Нахша ейтсақ, қолумиз тохтап қалидиган көрүниду,
- дәпту балилар. Әпәнди һийлә ишлитип:

– Нахша ейтип мевә жигсаңлар, иш үнүмлүк һәм көңүллүк болиду, –дәпту.

- Әпәнді немә үчүн балиларға нахша ейтип, мевә жигиңлар дәпту?
- Баш келиштә кәлгән сөзләрни төпип, егилик келиштә кәлтүрүп йезиңлар.
- Үлгө: алма – алмини, ...

Чүшүм келишики исимлар иш-һәрикәт билән бағлинип келиду.

Мәсилән: Яхшини маҳтисаң, яришиду,
Яманни маҳтисаң, адишиду.

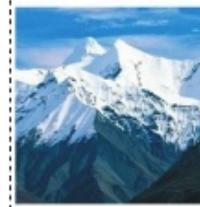
45

Бериш келиш

41. Схемиға көңүл бөлүңлар.

БЕРИШ КЕЛИШ

Кимгә? Немигә?
Нәгә? Қәйәргә?
Қаяққа?

**-ға,
-гә,
-қа,
-кә**

- Берилгән рәсимләргә бағылый сөзләргә -ға, -гә, -қа, -кә қошумчилирини улап, сөзләрни түзүңлар.
- Немә байқидиңлар? Қайси келиштә кәлгәнлигини ейтиңлар.

42. Оқуңлар.

ҚАРИГОЖА

Мана баһарму кәлди. Мән һәр күни құшларниң келишини күттүм. Униң үчүн қаригожига уга ясап, бағдикі егиз дәрәккә дадамниң ярдими билөн илип қойдум. Һәр күни баққа кирип, уларниң келишини байқаймән. Көптин күткән икки қаригожиму учуп келип, угиға кирди. Құндүзи һәрхил нәрсиләрни униң ичигө тошыйду. Қаригожиларниң ач қалмаслиғи үчүн, уларға дан беридиган қача ясап, дәрәккә илип қойдум. Уларға күндә дан беримән. Балилирини тоң қылғичө, мән уларға ғәмхорлуқ қилимән. Чүнки құшлар зиянкәш нашарәтләрни йоқ қилиду. Құшлар – бизниң достумиз, уларға ғәмхорлуқ қилишни унтумайли.

(«Изанатлар топлими»)

- Мәтиндин чүшәнгиниңларни сөзләп бериңлар.
- Силәр құшларға қандақ ғәмхорлуқ қилисиләр?
- Мәтинни көчирип йезип, бериш келиштә кәлгән сөзләрниң астиға сизиңлар.

43. Оқуңлар.

Мәктәп, кейнәк, бағ, меһман, сәhnә, йеза, жоза, арман, дәрәк.

- Берилгән сөзләргә бериш келишиңиң қошумчисини улап, уларни жүмлә ичидә кәлтүруп йезиңлар.

44. Мақалларни оқуңлар.

Исмиға жысми* ярашқан.

Адәм адәмгә – әйнәк.

Достқа дост керәк,

Несапқа – раст.

Иш ашқа тартиду,
Норунлуқ – башқа.

Әгләккә ун тапқан,
Таамға туз тапар.

- Һәрбір мақални тәһлил қилип, мәнасини чүшәндүрүңлар.
- Бериш келиштә кәлгән исимларни тепип ейтиңлар.

45. Шеирни һиссиятлиқ оқуңлар.

Устазим

Дәслөп барған ҹагда ...,
Қарши алған мени
Жүрүп бұғын мәнмұу шу сәптө,
Устазимға қилимән тазим.

Сән тутқузуп қолға ...,
Хәт йезишни үгәткән дәслөп.
Бұғын жирақ қалған ...,
Устаз, сени өттүм мән өслөп.

Патигұл Мәхсәтова

- Шеирниң һәрбір қурини тәһлил қилиңлар.
- Көп чекитләрниң орниға керәклик сөзләрни қоюп, келиш түрини ениқлаап йезиңлар.
- Керәклик сөзлөр: *мәләмни, устазим, қәләмни, мәктәпкә.*

Қ тавуши билән аяқлашқан инчикә bogумлуқ сөзләргө -қә қошумчиси улиниду.

Мәсилән: *дәрәқ – дәрәққә, хәлиқ – хәлиққә.*

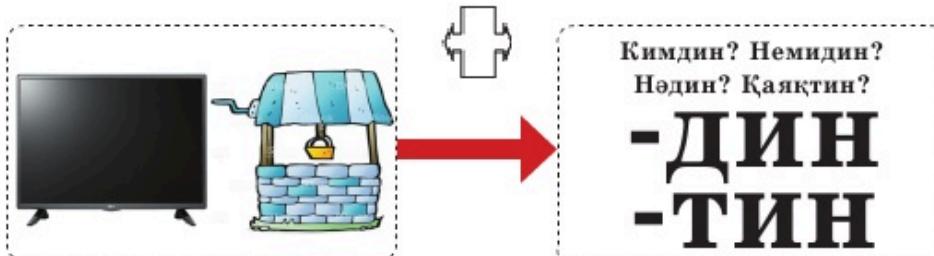

46

Чиқиши келиш

46. Схемига көңүл бөлүңлар.

ЧИҚИШ КЕЛИШ

- Берилгән рәсимвеләргә бағылқ сөзләргө **-дин**, **-тин** қошумчилирини улап, жүмлә түзүп йезиңлар.
- Неме байқициңлар? Қайси келиштә көлгөнлигини ейтиңлар.

 47. Оқуңлар.

Үйгүр хәлқи ... өстүрүшни интайин яхши көриду. Бағвәнләр үзүмзарлық ясашқа бәк уста. Язлиги нойлиға киргендә, бирдинла ... бараңлири көзгө чүшиду. Бараңдикі сүп-сүзүк ... адәмни өзигө әриксиз жәлип қилиду. Саламәтлик үчүн ... пайдиси наһайити көп. ... кишиши тәйярлайду.

- • Үзүмниң пайдиси қандақ? Өхбарат жигиңлар.
- • Көп чекитләрниң орнига үзүм деген сөзгө лайиқ қошумчә улап йезиңлар.
- Үзүм сөзиниң қайси келиштә көлгөнлигини ейтиңлар.

 48. Мақални оқуңлар.

Китаптин сүрөт издимә, билим издә.

- • Мақалниң мәнасини чүшәндүрүңлар.
- Мақални көчирип йезип, чиқиши келиштики сөзни төпип, астига сизиңлар.

 49. Оқуңлар.

Бәрикәт, алтун күз әкәлгән,
Мәйримин мубарәк, устазим.
Бу күни бар инсан алдиңда,
Егилип қилиду миң тазим.

- • Устазлиқ кәсип һәккүдә билидиғиниңларни ейтиңлар.
- • Шеирни ядқа йезип, чиқиши келиштә көлгөн сөзләрниң астига сизиңлар.

50. Рәсимгә көңүл бөлүңлар.

- Рәсимни пайдилинип, мәтин түзүңлар.
- Чиқыш келиштә көлгөн сөzlәрни ейтиңлар.

Әгәр сөз созуқ тавуш билән яки жараплиқ үзүк тавуш билән аяқлашса, - дин қошумчиси улиниду.

Мәсилән: *тала* – *таладин*, *мегиз* – *мегиздин*.

Әгәр сөз жараңсиз үзүк тавуш билән аяқлашса, - тин қошумчиси улиниду.

Мәсилән: *белик* – *белиқтин*, *кавап* – *каваптин*.

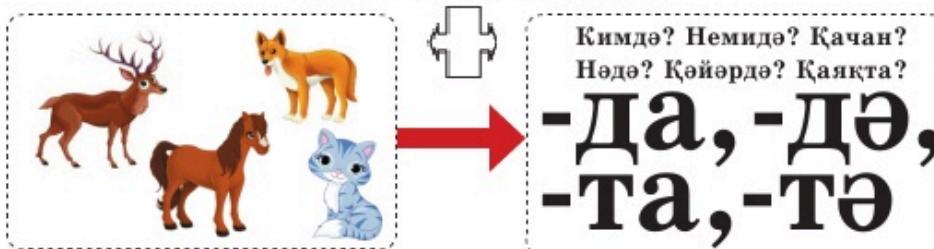
47

Орун-вақит келиш

51. Схемига көңүл бөлүңлар.

ОРУН-ВАҚИТ КЕЛИШ

Кимдә? Немидә? Қачан?
Нәдә? Қәйердә? Қаяқта?

- Берилгән рәсимләргә бағлиқ сөzlәргә -да, -дә, -та, -тә қошумчилирини улап, сөzlәрни түзүңлар.
- Немә байқидиңлар? Қайси келиштә көлгөнligини ейтиңлар.

52. Оқуңлар.

Таза һаваниң пайдиси

Инсанлар үчүн һава... наһайити тоң өһмийити бар. Биз әтрапимиздики һава... нөпөс елип, ичимиздики керәксиз, бузулған һава... чиқирип туримиз.

Ейтайли, кичик өйдө нурғун адем узагирақ олтарса, баш агрип, һерип көткөндөк туюлиду. Өнді шу өйдин талаға чиқип, таза, сап һава... жұрсәк, бәдөнлиримиз раһәтлинип, бойимиз йеникләп қалиду. Бизгө таза, сап һава... пайдиси барлигини, бузулған һаваниң зиянлик екөнлигини мешуниңдинму билимиз.

- Һаваниң қандақ пайдиси бар екөнлигини ейтиңлар.
- Кеп чекитлөрниң орнига һава сезигө лайиқ қошумчә улап йезиңлар.
- Һава сезиниң қайси келиштә көлгөнлигини ейтип беріңлар.

53. Оқуңлар.

Ирадәм үчинчи синипта оқуйду. У – мәктәптиki илгар оқуғучиларниң бири. Униң аписи китапханида китапханичи болуп ишләйду. Достлири билән мәктәпкә saat йәттидә мациду. Дәрис saat сәккиздә башлиниду.

Синипта уни достлири һөрмәтләйдү.

- Орун-вақит келиштә көлгөн исимларни ейтип беріңлар.

54. Оқуңлар.

Нур-Султан – ...

тала – ...

йеза – ...

қошук – ...

деризә – ...

машина – ...

дәптәр – ...

- Исимларға орун-вақит келишниң тегишлик қошумчилирини улап йезиңлар.

- Созуқ тавушлар билән аяқлашқан сөзлөрниң өзгириши һәккіде ейтип беріңлар.

 55. Оқуцлар.

Алим

«Учкүч болимән» дәтти
Алим кичик чегида
Шу арминига йәтти,
Оқуп билим бегида.

Оқуп, оқуп үгинип,
Самолётниң тишини.
Бұгүн учуп жүриду,
Арилап һүр елини.

Пәрваз қилип көктә у,
Лачинлардәк учиду.
Өз кәспини сәйүп у,
Құндә бәхит қучиду.

Илахун Қошурев

- Шеирдин чүшәнгиниңларни сөzləp бериңлар.
- Қеник қара hәripлər билən йезилған сөzləрниң қайси келиштə екәнлигини ейтип бериңлар.

 48

Хуласә дәрис

- Дилбәр, «Кәсиплəр алими» бөлигидин мутəхəссис-ликлəр һәкқидə чушиник алдицизму?
- Әлвәттə, Ыасан, бу бəлəктин кәсип һәкқидə кəп нəрсилəрни билдим. Келəчəктə өз кәспимни дуруս таллавелишқа тиришимəн.

56. Тепишмақни оқуцлар.

Йәрни тешип чиққан су,
Муздәк туруп қайнайду.
Шуниң үчүн белиқлар,
Пишмай үзүп ойнайду.

- Тепишмақниң жағавини шәхс қошумчилири билөн түрлөңлар.

57. Жұмиліләрни оқуцлар.

Китап – бизниң достумиз. Китапниң hәрбир сөзи биз үчүн қәдирлик. Китапни житмаңдар, пүклімәңлар! Китапқа сүрөт сизмаңдар! Китапта неkmәтлик сөzlәр көп. Китаптын тогра пайдилинишни үгіниндер! Билем булиғи болған китапни сөйүңлар!

- Мәтінни чирайлық көчирип йезип, китап сөзиниң қошумчилириниң қайси келиштә көлгөнлигини ейтіңдер.

58. Оқуцлар.

Кирпә билән Тошқан

Бир күни Тошқан Кирпиниң қешиге келип:

– Сениң жұугаң қандақ яман, сапла тикән, мениң болса, юмшақ, мамуқтәк, – дәп маҳтанди.

Кирпә:

– Яман болсима, мениң жұгам мени ишт билөн бөридин сақтайду, сениң мамуқ жұугаң сени шундақ сақлаламду? – деди.

Тошқан ойлинип туруп:

– Раst, шундақ, бирақ мени сақлайдыған жұгам әмәс, путум, – дәп жүгрәп кетипту.

- Кирпә билән Тошқан hәкқидә билидиғиниңларни ейтип беріңдер.

- Кирпә билән Тошқан сөзлирини келишләр билән язмичә түрлөңлар.

 59. Мәтинни оқуңлар.

Булбул

Булбул сайриған чағда ... Бу көңүл ришини өзигө мәптүн қилидиган пурсөт*. Адәмниң наятқа болған мәһир-мухаббитини ойгитип, музыка дуниясига елип кириду.

Мән таң сәһәрдә келивататтим. Булбулниң сайриши аңланди. Қәйәрдә, қайси дәрәқниң шехига қондекин, – дәп әтрапимға көз ташлидим. У Құләй апай тиккән ақ терәкниң бир шехида олтирипту.

Інде, Құләй апайниң көңлиму шу ақ терәктөк ақ еди. Бу аял әмгәкчан, меңрибан адәм болидиган. Хошнилири уни «аппақ апай» дәйдиган. Жұруş-турushi силиқ-сипайә, тутқан өйи, буюмлири шундақ таза еди.

Қожа-Ахмет Құрман

- Булбул билөн Құләй апайниң қандақ бағлиниши бар?
- Мәтиндін егилік келиштә кәлгән исимларни тепиңлар.

60. Мәтинни оқуңлар.

Михаил

Улук Вәтән урушида Воронеж үчүн болған жәң алайиң орунни егиләйду. Шу шиддәтлик* жәңләрниң бир күни – 1943-жили 7-августта 44 яштики чонжилиқ Щербаков Михаил Павлович қәһриманлық билөн қаза болди. Мошу шәһәр үчүн болған жәңләрдә ата-аниси, бова-момилири жәң мәйданиға узатқан чағда қылған вәсийәтлөргө болған садақәтниң үлгисини көрситип, қаза болғанлар арисида чаринлиқ Адил Алмишаев, Мәхпир Сонуров, Нәвирдин

Мусаев, чонжилиқ Алмабек Молдабаевлар болди. Уларниң ичидә өң йеши Адил Алмишаев еди, у өндила 29 яшқа толған. Немә дегөн яш, гүлниң пориги едигу техи! ..

Әл учүн, Вәтән учүн өйнө шундақ он гүлиниң бир гүли ечиlmай туруп, әзиз женини қурбан қылған оғланлар хатириси алдида һәммимиз баш егип, тазим қилимиз, уларниң жасарити бизгө үлгө болгай!

Қожа-Ахмет Қурман

- Ахирқи абзацтиki жұмлидин немә чүшәнгиниңларни ейтىңлар.
- Мәтингдин пәкөт баш келиштө көлгөн исимларни тепип йезинىлар.

61. Оқуңлар.

Әркин Өмәров

У дайимән көмтар, дили пак, достига садиқ, сахтилиқни билмәйдиган мәрт жигит еди. Өз кәсипиниң шәйдаси. Униң билән көспи тогрилиқ гәплишишниң өзи немә дегөн раһәт! Өз мутәхәссислигини шу қәдәр муһәббәт билән тәрипләтти, униң тәрипидин кейин тиңшиғучи шу мутәхәссисликкә ашиқ болуши чоқум. Өзи ишләйдиган заводини аләмдә бирла, ялғуз дәп мәдһийиләйдиган. Униң ейтқиниңга ишәнмәслик мүмкін әмес. У өзиниң станогини дастан қилип күйләтти. Дайимлиқ учрашқыннимизда, униң гепиниң баш мавзуси шу иш, завод, станок болидиган.

Шайим Шаваев

- Әркин Өмәров һәккідә немә билгиниңлар һәккідә ейтип беринىлар.
- Униң қандақ хисләтлирини атап өтүшкө болиду?
- У өз кәспини қандақ қәдирләйду?
- Завод сөзини келишләр билән түрлөп йезинىлар.

62. Шеирни ниссиятлиқ оқуылар.

Ким болай?

Макани кәң елимниң,
Фәзнисини йеримниң,
Елип көпкә бәргүчи
Инженер болаймекин?

Батур жәңчидәк сақлаш –
Сақлигини хәлқымниң,
Әң илгар вәзипәм дәп,
Йә врач болаймекин?

Нурғун һосул алғучи
Дехан балиси едим.
Етизларниң егиси –
Агроном болаймекин.

Гәш билән жуң бериду,
Малчилиққа бар көңлүм.
Жұтумда әң атақлық
Қойчидин болаймекин.

Сийир бекип, сүт саққан
Инсан кам екән кимдин?
Мәнму шулар қатари
Сегинчи болаймекин?

Іәр йәрдә пән-техника –
Тилини биләймекин.
Оқуп, тинмай үгинип,
Механик болаймекин.

Незиз Незимов

- Шеирдин қандак кәсипләрниң өзгичилигини ейтишқа болиду?
- Топларға бөлүнүп, һөрбир кәсипкә әхбарат жигип ейтиңдар.
- Баш келиштә кәлгән сөзләрни тепип йезиндер.

63. Оқуцлар.

Бөлжүргөнсай hekayisi

Баһар келип, йоллар өкчигөндө, бари-йоқи бир коцидин ибарәт кичик йезидики башланғуч мәктәп мұәллимі Мурат Бурһанов бизни башлап экскурсиягә чиқаттидө, қош түгмөн билән электр станциясини көрсөткөндін кейин, бу әтрапта апиридиған башқа йәр йоқтәк, Бөлжүргөнсайға башлап баратти.

Гапа пионер һәққидики hekayisini бөләкчө илһам билән ейтишқа башлатти. Бу тәвәдә* талай нәрсә өзгөрсіму, Мурат мұәллимниң Базарбәг йезисидики мәктәпкә мұәллим болуп көлгөндін бери ейтіп жүргөн hekayisi өзгөрмиди.

У дәсләп мұәллим болған жили мәктәп нойлисига ақ терәк тиккүзүптекән. Қучак йәтмәс болуп өскөн дәрәқләрниң зәхимлинип, қаридап, ала-чипар болушқа башлиғини қай заман. Мұәллим оқуш жили аяқлишарға йеқин, бари-йоқи қириқ оқуғучиси бар мәктәп балилирини өшу ақ терәклөр оттурисидики кәң мәйданға сөпкө турғузаттидө, һәммини пионер күни билән тәбриклигөндін кейин, шу сөпни бузмай, барабан, сүнәйләрни чалғузуп, Бөлжүргөнсайға экскурсиягә елип мацатти.

Turgan Тохтәмов

- Мәтинг немишкә Бөлжүргөнсай дәп аталған дәп ойлайсиләр?
- Егилік келиштә көлгөн исимларни ейтіп беріңдер.

64. Метаграммини оқуцлар.

Метаграмма

Найванатлар падишаси ...ир.
Дүшминиңгә бәрмә һәргиз ...ир.
Көңлүндө неч сақлимигин ...ир.
Техи қанчә сән өтмігән ...ир.

Абдулмәжит Дөләтов

- Метаграммини толтуруп, чирайлық көчирип йезиңдер.
- Тапқан сөзлөр қайси келиштә көлгөнлигини ейтіп беріңдер.

ЛҮГӨТ

Азап-оқубәт – түрлүк азап вә оқубәтләр, мәшәққәт вә қийинчилиқлар.

Әқидә – бирәрнәрсә тогрисида шәкилләнгән һөрмәтләш вә яхши көрүш адити.

Әпучанлик – башқыларни әпу қилидиган, кәчүриветидиган миңәз-хулуқ.

Әтиварлық – әтивари бар, һөрмәткә егә, қиммәтлик, әзиз.

Бебана – банасиз, банаси йоқ.

Бепәрвалиқ – бирәр иш яки нәрсигә етибар бәрмәй, ентиятсизлик қилмақ, сәл қаримақ.

Бурадәр – ака-ука, ага-инилардәк йеқин дост; агинә, йолдаш.

Гоя – қияс қилиш, охшитиш, селиштурууш мәналирини билдүриду.

Гүлшән – гүлзар, чимәнзар, гүллүк, чимәнлик.

Ғәзиә – мәдәний вә мәнивий байлиқлар.

Ғурур – кишиниң өз қәдир-қиммитини билиш һиссияти, иззәт-нәпси.

Дәхил – зиян, зәрәр.

Дерәк – бирәрнәрсә һәққидә елинған хәвәр.

Жаллат – өлүм жәзасини ижра қылғучи киши, қатил.

Жиддий – пухта ойлап, choңқур мулаһизә жүргүзидиган адәм.

Жисми – көрүнүши, қияпити.

Жүръәтлик – жүръити бар, жасур, гәйрәтлик; *жүръәтлик қиз*.

Зәп – наһайити, әҗайип, бәк, интайин.

Зоқ – эстетикилиқ ләzzәт бегишлайдиган нәрсиләр тәсиридин кишидә пәйда болидиган яхши кәйпият, нозур.

Инсаний – адәмгә хас, адимий, инсаний һөрмәт.

Йүксөк – еник, жуқури, бүйүк, катта.

Қақас – от үнмигән, гиясиз: қақас чөл.

Мәзмұт – пухта, чин, мустәһкем.

Мәптун – бирөвгө яки бирнөрсигө чин көңлидин берилгөн, ашиқ болған.

Мәшъәл – йоруқлук.

Мүжәссәм – жәмләнгөн, жигилған, топланған.

Мурат – мәхсөт, муддия, арзу: мурадига йәтмәк.

Нәсил – кейинки əвлат.

Парлақ – парлап, нур чечип туридиган, рошән, нурлук; *парлақ қуяш*.

Пұрсөт – бирөр ишқа болған қолайлық шарайт, имканийәт.

Сазавөр – еришиш, қол йәткүзүш, утуққа йетиши.

Сәмимийлик – чин жүрөк, чин көңүл, чин дилдин қилинған, ейтилған.

Супа – олтириш яки йетип-қопуш мәхсөтлири үчүн өй ичи, пешайван, нойла, бағ-арам вә шу қатарлиқтарға хиш яки кесөк, топа вә ягач билән йәрдин 50–60 сантиметр көтирип селинған қурулма, орун.

Тәвә – мәлум биригө қарашлиқ, мәнсүп, тегишлиқ; *бу қорал жайлар маңа тәвә*.

Тәдбір – чарə, амал, илаж.

Тәңдімат – гүллүк соң кигиз, текимәт.

Тәтқиқ – тәкшүрүш, издиниш, үгиниш.

Унван – нам, дәрижә, атақ.

Һәмнәпәс – нийити, мәхсити, һәрикити бир, йеқин илпәт, йеқин дост.

Һели – буниңдин бираз илгири яки бираз кейин, йеқиндила, назир.

Часа – төрт тәрипи тәң болған, төрт бүжек шәклидики мәйдан.

Шадиман – шат, хошал-хорам.

Ярқин – еник, йоруқ, очуқ, ашкарə.

МУНДӘРИЖӘ

МЕНИҢ ВӘТИНИМ – ҚАЗАҚСТАН

Тавуш, һәрип вә алфавит	5
Тавушларниң түрлири. Созуқ тавушлар.....	6
Ұзук тавушлар. Партлығучи вә сирлаңғы ұзук тавушлар	8
Богумниң түрлири.....	10
Әкси тәсират қануни	13
Тил вә нутуқ	15
Еризчә сөзлишиш стили	17
Бәдийи әдәбият стили	19
Илмий стиль	21
Публицистикилық стиль.....	23
Рәсмий иш қөгөзлири стили	25
Хуласә дәрис	29

АДИМИЙ ҚӘДРИЙӘТЛӘР

Мәтин һәккідә немә билимән?	33
Мәтинниң мавзуси вә мәтиндикі асасий пикир	35
Мәтин түрлири.....	38
Баянлаш мәтини	41
Тәсвирләш мәтини	43
Мұнакимә қилиш мәтини	45
Синтаксис елигө сәяхәт	48
Жұмылининә ейтилишиға қарап бөлүнүши	50
Жұмылининә баш өзалири	52
Жұмылининә өгөшмә өзалири	54
Бирхил өзалар	56
Хуласә дәрис	59

МӘДӘНИЙ МИРАС

Сөз бирикмиси	63
Аддий вә қошма жұмыллар.....	65
Сөз. Көп мәналиқ сөздер.. ..	68
Мәнадаш сөздер.....	70
Aхаңдаш сөздер.....	72

Зит сөзлөр.....	75
Муреккәп сөзлөр. Бириккән сөзлөр.....	77
Бириккән сөзлөрниң имласи	79
Қош сөзлөр	82
Қисқарған сөзлөр.....	84
Қистурма сөз вә уларниң имласи.....	86
Хуласә дәрис	89

КӨСИПЛӘР АЛИМИ

Исим	93
Исимларниң бирлик вә көплүк түри.....	95
Исимларниң егилик қошумчилери	97
Егилик қошумчилери уланған	
исимлардики тавушларниң өзгериши.....	99
Исимларниң келишлөр билөн түрлиниши	102
Баш келиш	104
Егилик келиш	106
Чұшым келиш	109
Бериш келиш	111
Чиқиш келиш	113
Орун-вақыт келиш	115
Хуласә дәрис	117

Оқуш нәшри

Арзиева Алиям
Тохтахунова Гульмирам
Ибрагимова Мехринисам

УЙГУР ТИЛИ

1-кисим

Үмумий билим беридиган мәктөпниц 4-синипи үчүн дәрислик

Тәһрират башлиги *M. Мәһәмдинов*
Муһәррири *P. Мичитова*
Бәдийй мұһәррири *M. Нурбеков*
Техникилық мұһәррири *O. Рысалиеева*
Компьютерда сәhiпилігөн *E. Щекина*

ИБ №161

Теришкә 11.02.2019 берилди. Нәширгө 20.08.2019 қол қоюлди. Формати 70x100^{1/16}.
Офсетлик қарға. Офсетлик нәшир. Інтиг түри «Мәктәплик». Шартлик басма тавиги 10,4.

Несалқа елинған басма тавиги 5,25. Тиражи 00 нұсха. Бүйрутма №4572.

«Атамұра» корпорациясы» ЖЧШ, 050000, Алмута шәһири, Абылай хан проспекти, 75.

Қазақстан Жумырийити «Атамұра» корпорациясы» ЖЧШнин Полиграфкомбинати, 050002,
Алмута шәһири, М. Мақатаев кочиси, 41.

